

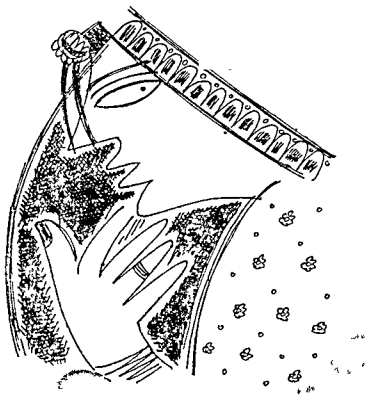
मंत्रि री बेटि

वारहठ प्रकाशन

फेफाना (राजस्थान)

मांजी री बेटी

करणीदान बारहठ

© करणोदान धारहठ

केचना (धी मंगानगर), राजस्थान
/ कुल्लु : तीस रूपये, / आवरण : हरिप्रकाश
नबीन शाहदरा, दिल्ली-110032

मायदमाया राजस्थानी रा
घणा हेतूला
ओ० मेजर धी रामप्रसाद जी पोदार नै
घणै मान स्यू
भेट

पागण रो म्हीनो, होळी रा दिन, दही सी चादणी धरती पर पसरेडी, मीठो-मीठो शीतळ वायरो डील स्पू रम्मं तो मृहावँ, मनभावँ, जी सोरो हुवँ, वारँ चूतरी पर छोरधा होळी रा गीत गावँ—'चाद चढघो गिगनार, विरत्या ढळ रयी जी ढळ रयी'—'ओ कुण खेलेँ छवाक, ओ कुण फूल दडी'—

फेर छोरधा मोडें ताई दही घपोळियो रमती । म्हु म्हारी मा री गोदी में ही रँवती, स्यात् ही टावरा रँनेडें जावती । म्हारी मा वा टावरा, छोरधा वानी इवटक देखती रँवती, देखनी रँवतो, न तो वा ज्यूर्यू हसती, न वाने की कँवनी । इया लागेँ जाणेँ मौसम रँ बदलाव रो मा पर असर ही कोनी हुयो । कदे-कदे मा मनै फँवती-मी खोलती—'छोरधा रम्मँ है, तू ही रम, आर्यँ दिन, आधी रात म्हारँ ही षीपेडी रवं है, छोरधा म्हारँनेडें आवती, मनै मा स्पू कोसणेँ री चेस्टा करती तो म्हु मा रँ घणी चिप ज्यावती । जद् मा और चिडती—'राड, चमचेड सी चिपी ही रवं, म्हारली तरिया चिडोवली हांपगी, इनेँ भी की आछो कोनी लागेँ ।'

मा नै की आछो कोनी लागतो । म्हारी मा कँवती—'बेटा, तेरा पापा बेगा ही आवण आळा है कोई समझीतो होसी ही ।'

काई समझीतो होसी, क्या रो समझीतो होसी, म्हानेँ काई पतो हो । म्हानेँ तो इत्ता ही बेरा हो के म्हारा पापा जेळ में है, क्या जेळ में है, काई अपराध करघो वा, म्हु टावर नै काई टा । ओ तो टा हो के—**पापा कोई चोरी कोनी करी, डाको कोनी गेरघो । कीरो सिर कोनी फोडघी—**कलस राजाजी नाराज हा, वानेँ म्हारा पापा माडी, भूडी व्हदो ।

मां बनै जका लोग मिलन आवता वं वंभता—मिनख म्हरधारी, घोळा-घण दूध घोसा-ता ।

म्हारो घर काई हो भूख रो डैरो हो । कोई कणर नाख ज्यावतो तो कई दिन रोटी वण ज्यावती, नी अघमूखा मां ज्यावता, अडोसी-पडोसी डरता मां बोलता, साग-सब्जी तो स्यात् ही वणती, कदे-कदे तो मिरच रा बीज पीसन रोटी सार्थ लगान खा लेंवता । म्हु एक घर म्यु छाछ माग ल्यावती, बीस्यु की नाको लाग ज्यावतो । मा उदार न्वती, इमी लागती जाणै आ रोवैली, पण मा कदे रोई कोनी । म्हु तो बीरा आमू कदे कोनी देम्या, पण सूवन मलरो होगी ही । बीरो जुवानी पर बूढापे उतरण लागरधो हो—वेगो-वेगो, चटकै-चटकै । बीर ओढण सारू एक ओढणियो बच्चो हो, घोल्यां तो सगळी सीर-लीर होंयो ही, वा बारै निकळती तो पेटोकोट पर ओढणियो नाखन काम काढ लेंवती ।

म्हु मा नै पूछती—‘मा, पापा कद आमी ?’

—वेगा ही आमी, बेटा, सोच मत कर ।

मा, मनै थपथपाती, म्हारै छोटै भइयै नै थपथपाती, भइयो भी सूवन लागयो ।

एक दिन म्हारो दादी आगी । दादी दो दिन ठैरी । दादी दो दिन रोळा ही करती रयी, बकती रयी — ‘मर ज्याणै रो उत गई, इसी आछी नौकर ही, मौज करतो, काम करण नै चपरासी हा, दूजणनै गऊ ही, बरतन नै पीसा हा, हाथ में हकूमत ही । रोवण जोगै नै काई सूजी, अर्ब आ टाबरा रो कुण घणी । काई चावै है बो ? राज बदळै है, राज । बीरो बाप ही राज कोनी बदळ सकै । कठै अडयो है, राजाजी म्यु अडणो सीरो काम तो कोनी । मोटै मिनख स्यु तो मोटो मिनख ही अड सकै । आपा गरीब गुजारे करा, आपा कठै मका । आ टाबरा रो भाग भाडो । पण जै टावर ही बीरा मिर खाणा है । म्हारै सार्थ कोनी चालै ।’

पण म्हारा मा सिद्धार्थ रो लुगाई यसोधरा स्यु भी घणी वीरागणा ही, सूरुा रो घरती रो जायी जाभी ही जकी कदे ही त्याग सारू पाछो कानी भुडी ।

दादी तो चली गई दो दिन तुरळ मचा’र, पण वा म्हानै ले कोनी गई,

ले ज्यावणै री कँवती । दादी कर्न भी हो काई, चार बीषा छूड हा जके स्यू बां भसा गुजारो करती ।

म्हारै तो बोही राडी रोवणो । कदेई लूण कोनी तो कदे मिचं । कदे दाणा नीवड ज्यावता तो कदे तेल । पण मा कदे-कदे कँवती — 'वेटा, तेरा पापा देस साह जेळ गया है ।' फेर पतो नी बीरै डील मे कठँस्यू सरणाटो वापरतो के वा एकदम शासी री राणी सी लागती । मा नै कठँस्यू ही घी, दूध कोनी मिलतो, पण बी 'दस' सबद म ही कठँ ही भेळा होयेडा बिटामिन हा जका बीने एकर तो जोधजुवान कर देवता जर फेर बी सारै स्यू आप भी जीवती रँवती अर म्हानै भी पाळती । हसती पतो भी बीरी नकली ही या असली ही, पण बी हसी स्यू ही म्हा दोना नै दिन-भर वित्त-मावती रँवती ।

2

पण एक दिन एहडो आपो के मा हड-हड हसी, इत्ती हसी के आसं-पासै री भीता हसण लागणी, आखो घर हसी स्यू गूजण लागग्यो, पाण आग्या हा जेळ स्यू छूटन । म्हु भी हसी अर पापा रँ चिपटगी वसर । म्हारा पापा भोत फूटरा हा । गोरो सरीर, मोळ मूडो, ना लांबा ना ओछा । मोटी-मोटी आढ्या, तीखो-तीखो नाक । भार्यू, भर्योडो डील, तकडा-तकडा । पण अवार की माडा होर्या हा, काळूटर्या हा । जेळ रो तो नाम ही भूडो ।

मा पापा नै रोटी खुवावँ ही, इत्तं मे एक गाडी आई जकी नै चार कर्वे, चाठी स्याह, म्हारै घरे आयन खडी होयगी, लारै एव जीव आई, बीरै माय पुनिस बरदी लगाया । पुनिस नै देखन म्हु कूकी ।

मा खडी होयन चारै देखी, मनै गोदी मे लेवन बोली—'रोअँ कय बेटा ?'

—मा, पुलिस ।

एक दिन पापा नै लेवण इयां ही पुलिस आई । पण बार साथै कोनी ही ।

मा बोली—बेटा, आज पुलिस तेरै पापा नै पकडन कोनी आई । तेरा पापा मनोस्टर बणग्या ।

—ओ कार्ड हुर्यै, मा ?

मा भी बात बता नी सकी । बण बनाई होगी पण मू समझ नी सकी, पण जकै दिन म्हे बो घर नै छोडन एक मोटै मकान मे आग्या जकै नै लोग बगसो या कोठी बवै । मोटा-छोटा करन दस कमरा । कोठी रो कार्ड बघाण कर, म्हानै तो एहडो मकान आछ्या कार्ड सपनै मे ही कोनी देख्यो । रक स्यू राजा बण्या करै है बै म्हे बणग्या । स्यो महाराज पारवनी गे कांप्या आया करै है—कीडी ही, बीनै मिनघ बणा दियो फेर राज बणा दियो, बा बात म्हारै साथै हुई । फेर तो मिनघाँ गे भीड हावण लागगी, एक ही आदमी आछ्या कानी दीखतो, म्हारै घर बानी लोग कैरी-कैरी आछ्या करन टिप ज्यावता रात विरात कोई बदास दुख मुख रो पूछ लैवतो, म्हारै घर रै पगोथियो चडता नै लाज आवती, बठै भीड रो तातो सागग्यो । दो चार कार घर रै आगै छडी हो रैवती । फोन जकै रो म्हे सकल ही कोनी देखी । बो कान रै आगै लाग्यो ही रैवतो—‘हलो, मनोस्टर सा’ब है क्या ?’ म्हानै जवाब देणो पडतो । छद्दरधारी टोपी आळा मिनघा रो तो लगस ही लागी रैवती । नौकरी रो भरमार ही, आगै पुलिस रो पैरो । म्हारा पापा कदेई बारै दौरे जावता तो की भीड कम होवती । पण वारै आवता ही पापा नै बेल ही कोनी मिलती । लोग कार्ड बात करता, बय आवता, कार्ड काम हो वारो, पण नया नया, बूढा, जुवान, नूवा नकोर कपडा मे च्याम्मर मडरावती रैवतो सैद रै छतै रै आगै मोमाबखा रो किरणियो सो । मा कँ अर मेरै, म्हारै भाइयै रै कपडा रा कई जोडा त्यार होग्या । पलगा पर कई डिजाइना रो चादराँ सोफा स्पट् अर दर्या हर कमरै मे लाग्योडा । मनै तो इया लाग्यो जार्ण म्हे नरक स्यू मुरग म आग्या ।

मू स्कूल जावण लागगी । स्कूल मू जावती बार म, आवती भी मू बार म । सह-सह म सगळी चीज म्हानै अजीब लागी । सोफास्पट् पर

बैठती तो उछळती, वार मे बैठती तो उछळती, म्हारें ओ खेल सो होग्यो
 कई दिन तो ओ खेल करती, फेर तो सै गै होगी, बो म्हारी जिन्दगी रो
 हिस्तो हाग्यो ।

स्कूल म सगळा मास्टर लाडगोड करता, भोत सोहणी अर सुयरो
 स्कूल हो, मास्टर भोत आछा हा, लोग बवै—मास्टर मारै' पण बा तो
 म्हानै कदे 'अलफ हू वे' कोनी कई, छोटी तो ही, फेर म्हू बचपनै मे फूटरी
 ही, फेर मत्री री बेटी, आछा कपडा पहरती, डील ऊ की और सातरी
 होगी म्हारे पढणै अर खेलणो साथै हावतो, म्हारी घणी भायल्या बणगी,
 वै भी मोटै घरा री, कोई मत्री री छोरी, कोई की अफसरां री छोरी, बठै
 छोटै घर रो टाबर तो आवतो ही कोनी, म्हारा नाम भी सोवणा, म्हारा
 गाल भी सोवणा, म्हारी बोली भी मीठी, म्हानै लैरला दिन कदे कदे याद
 आ ज्यावता, म्हारी पुराणी भायल्या भी याद आवती—एक ही सुमिना,
 पण म्हे कैवता—सुमतरडी, एक ही निर्मला, पण म्हे कैवता—नीमली,
 एक ही इन्दिरा, पण म्हे कैवता—ईदगी, फेर कई तो सरूस्यू ही ओछा नाम
 हा—टीडकी, डोडरडी, घापली, चादूडी । म्हारो नाम तो है—स्वराज,
 पण म्हानै छोर्यां कैवती—सौराजडी, पण वै छोर्या अवार म्हानै याद तो
 आवै, पण न तो वै म्हारै वनै आवै, न म्हू जाऊ, अबै तो नई भायल्या
 होगी—निशा म्हारी सगल्या स्यू आछी भायली है, म्हारै बरगी गीगी चिट्टी,
 कदे कदे म्हे दोनू, म्हारी कोठी मे लॉन मे गुलाब रै फूल रै साथै खडी हो
 ज्मावा, एक-दूजी नै पूछा—बोल, गुलाब फूटरो के म्हू, म्हे एक दूसरै री
 बडाई करता, फेर गुलाब नै सुगता, फेर बी फूल नै तोड लेवता, फेर एक फूल
 और तोडता, कदे बाना रै लगावता, बाळा रै लगावता, फेर म्हारी चोटया
 मे टाग लेवता । एक भायली और ही म्हारी—नीरा, बा की साबळी ही,
 पण बीरा नाक नक्तां म्हास्यू भी सोवणो ही । बीरो लीलाड मोटो, आछ्या
 मोटी, नाक तीखो, बीरी राग जाणै लता मगसकर गावै है । म्हे तीनू एक
 तमासो और करता —म्हू फोन पर नीरा रा गीत सुणता । कदे नीरा आपरी
 रेडियो लगा लेवती अर म्हानै गीत सुणावती । बा दिना रेडियो भोत बडी
 घात ही, आजकलै तो रेडियो होग्यो दाळ-रोटी । म्हारा पापा रेडियो रै
 बडा घिलाफ हा—अै गाणा म्हू डरती-डरती सुणती । फेर

मां मनै बतजाई—'स्वराज, भास त्पार होग्या, भापां नै पातणी है ।'

मा मनै बपडा परापा, मूढो, हाथ पण धोपा, बाट बापा अर त्पार अर लो । फेर विजय नै त्पार करपो अर म्हे सीनू कार मे बैठग्या ।

गाडी सेठ रो छारो पत्तावे हो । पन्दरा-बीम मिनट मे म्हानै सेठ रै छोरै आपरी हवेसी मे जा बाटी । हवेनी भोत मोटी ही, दू मजनी, म्हारी कोठी बीसी तीन बण ज्यावे । सेठ, सेठानी बारी मोटी छोटी मडबगं, छोटा मोटा छोरा म्हारी अडीक म गड़पा हा—हाथ जोडपा, सगडा 'नमस्ते जी, नमस्ते जी' करन म्हारो स्वागत करपो । कोई म्हारी आगळी पकई तो कोई रिजय री । एक कमरै मे म्हारै चाय-पान को बन्दोबरत हो । म्हु तो म्हारसी कोठी पर ही धोत्ररी ही, पण ओ कमरो देखन म्हारी ओर्यां चका-चौघ होगी, इत्ती सजावट ही के बीरो बरणन ही नी कर सकू । म्हारसा कमरा तो ईरै आगै ऐन ओछा लागै हा । मेज पर पैसी म्यू स्टीन रा बरतन मजेदा हा, मां पर भात-भात रा पकवान । म्हु मन मे करी, आ सगळी कुरमी री भाया है, नी तो ई बिबमानद री बट्ट नै कुण भूत बुत्तावे हो, पडोगी कने उधारै आठै खातर मा जीवती तो उधारो जाटो कोनी मिलतो ।

मा गोपास्यट पर जचन बैठगी, म्हु भी बैठगी, विजय भी । गामे सेठ अर सेठानी बैठग्या । मा इत्ता दिनां मे इत्ती अभ्यस्त होगी के बीरै सुगार्ड आळो सो सको सरम कोनी रयां ।

भान-भान रा पकवान सामे पडपा हा । एक-एक नै चाथा तो भी पेट भर ज्यावे । फेर जगा-जगा जावणै जावणै घावणै म्हु मन भरयोडो हो, मा अर म्हे थोडो भोत ही घापो, पियो । फेर तो सेठ, सेठानी म्हारै पापा अर मां री बडाई रा बग्याण सरु कर दिया तो कान ऊवासी लेवण सागग्या । छोरा अर छोदूया इत्ता सोवणा बपडा पैर राख्या हा के म्हारै मन मे ईरको होवे, म्हु मन मे करी, 'लोग देस नै गरीब बनावे, अठै तो धन री दरिया पालै है ।'

म्हु एक बात मा नै कंय दी—'मा, इगा बरतन आपां ही त्प्यावां ।'

साची बात आ ही के म्हारै तो पीतळ रा बीजा बरतन । मथी वण्पा पाठै की चीनी रा बरतन पापा मगाया हा, जका आवे दिन पूठ ज्यावता, आवे गये खातर की कासी री बाळ्या ही, स्टीन रो तो एक गिलासियो हो

कोनी ।

एक कानों खडघो सेठ रै छोरै पूछघो, 'वाई कवै है, बेटी' वण पट बात चिल्ली ।

—इया ही करै है, मा बोली, टावर है ।

—बोल, बेटा, बोल, सेठानी पूछघो ।

फेर तो बे बात रै लैरै ही पढग्या, मा नै बतावणो पडघो—'आ आपरा स्टील रा बरतन सराबै है ।'

—ओ हो, बस, सेठ बोल्पो ।

—आपणै, माताजी नै स्टील रै बरतना री दुवान माथे ले ज्यायी, जद् छोडन आवै, सेठ फेर कहूयो ।

मा सेठानी नै भी नूतो दे दियो ।

पाछा आया जद् कार स्टील रै बरतना स्पू भरेडी ही । मा तो बानै एक टक्को दियो कोनी ।

फेर एक दिन सेठ अर सेठानी भी घरे आया, मा भी बारी आछी आव-भगत करी । मा रा ल्यायेडा स्टील रा बरतन अबार काम आया ।

एक दिन मा सेठ नै पापा स्पू मिलायो पापा सेठ रै जावणै रै बाद मा नै इत्ता ही हँस्या—'अबै काई फिकर है । तू घर चलाणो सीखनी ।' म्हु तो वा दिना ई री अरथ कोनी समझी ।'

पापा भौत काम कर्या करता, पापा नै कदे बेल मिली ही कोनी । दिन उगे की मोडा उठता, उठता ही इसनान कर लँवता, नास्तो ते लँवता, फेर तो बस दिन भर मिलणी जुलणो, लोगा री तातो लाग्यो ही रँवतो, रोटी खावता ही दपतर चल्या ज्यावता, दपतर स्पू पाछा आवता ही वा ही लगस, लँण लाग ज्यावती । रात नै बारा बज्या ताई, बानै तो बेल कोनी मिलती । म्हे तो सो ज्यावता, पापा कद सोवता, म्हानै पतो कोनी ।

दो दिन घरे ठहरता तो च्यार दिन वारै । च्यार दिन घरे ठहरता तो पाच दिन वारै । म्हारै घरे छोटै स्पू छोटो अर मोटै स्पू मोटो आदमी आवतो ।

म्हे मुणता—आज केन्द्र री मनी आर्यो है । वीरी खातरी मे कोई कसर कोनी रँवती । राज रा मन्त्रीगण तो रोग ही आउता रँवता, एक-दो

बार तो हरदम कोठी में खड़ी ही रहती। फोन इत्ता आवता रे फोन स्पू फोन जुड़घो रहतो। एक फोन रे बार दूजो फोन। एक फोन पापा रे कमरे में रहतो, दूजो बारै।

गाव रे लोगो रो तो झुड़ रो झुड़ आवतो, च्यारू कूटा रा, न्यारी-न्यारी पोसाका रा, न्यारी-न्यारी बोलिया रा। पापा राजनीति रा चातर पिलाही हा। जद गाँव आला आवता तो पापा बारै साथै बारै ही घाम रे मैदान में बैठ ज्यावता, नीचै ही घास पर, जमीन पर जठै बै बँठता, बाम्यू हस-हस, मुळक-मुळक, मीठी मीठी बात करता, बठै ही बारै साथै चाय पी लेवता, बारै साथै बैठन रोटी खावता, बारो काम सारता या नी सारता, पण बै हमता ही आवता, हसता ही जावता म्हारा पापा गिण्या दिना में जनता रा प्यारा नेता हांग्या, जनता रो ओ प्यार रो श्रेय मा नै भी हो, बारै सोणै उठणै रो, ठहरणै रो, घाणै पीणै रो, चाय पीणै रो, बपहँ लत्तै रो बन्दोवन्त मा हापा करती, हर बटाऊ नै जायन पूछणो—'ब्यू भाई, रोटी खाई के नीं।' म्हारै घरे मा किनैइ भूखो कोनी मोवण दियो, पाळै कोनी मरण दियो। अगलो आम लेलीया आवै, बीरो काम सरणो चइजो, चेस्टा म्हारी है, भाग तेरो है, आ भावना ही मा राखती अर गिण्या दिना में मा नै लोग माताजी कँवण लाग्या, छोटा लोगो रो मा ही आसरो होग्यो, बै काम मारू मा नै ही बँयता।

धोया तो दिन भी एक्सा कोनी रवै, एक दिन ही बीस करवट लेवै, दिन उगे रूप और, दोपारै रो रूप और, सझचा रो रूप और अर रात नै और। हर पल पलटा पावै। दिना रा रूप भी एक्सा कोनी, सरदी, गरमी, धिरपा, ओ ही हाल मिनखा रे दिना रो हो, बै भी एक्सा कोनी रवै पण राजनीति रा रग तो किरडै रे काया रे रग-सा है। अठै रक नै राजा बणता देर कोनी लागै तो राजा नै रक बणता भी देर कोनी लागै। एक दिन चाणचकै समाचार आयो के मन्त्रीमंडल अस्तीफो दे दियो, पापा भी मनीस्टर कोनी रया, भीड एकदम साफ, सिपाही सरडा सगला पार, कोठी में कुत्ता बोलै, रात नै दिना नै एकदम सुनसान, कठैइ मिनख रो भोरो ही कोनी, चपडासी पतो नी कठै गया, बार तो काई कठैइ कोई साइकल ही कोनी, पापा एकदम गभीर, एक रात बारै गया, पतो नी कठै, दूजै दिन मुवह पापा

स्यात् कोनी आया, पण पापा को एक पुराणो बेली आयो, आवता ही बोल्यो—'समान सामत्या, मकान ले लियो है किराये पर, घानै बठै ही चालणो है।' म्ह बोरिया बिस्तर बाध लिया। म्हारै वनै काई ही, सगळो कोठी रो ही हो, म्हे एक छोटै सै मकान मे आग्या, म्हारली सागी माच्या, सागी विस्तर, की बरतन भाडा जरूर बधग्या हा। पापा ओतू सडक पर आग्या, कोई वार नी, पगा ही फिरै। म्हारली सगळी भायल्या छूटगी, निशा, नीरा पतो नी कठै गई। वै नेता, वै अफसर, वा भीड, चपरासी मिपाही देखण नै कोनी मिल्या। पापा दो-तीन दिन सारू फेर बारै गया, फेर चाण-चकै वण ही समचार दियो—'पापा ओजू पकडोजैला,' म्हू तो जोर-जोर स्मू रोवण लागगी, बोकरडो पाड दियो।

मा बडी स्याणी, वण ओजू धीर बधायो, पण पापा दिन उगे ही आग्या।

पापा दफ्तर आवता, पण ओ तो पार्टी रो दफ्तर हो, पगा ही जावता, पगा ही आवता, पापा रै सरिर मे कोई फरक कोनी आयो, वारै व्यवहार मे कोई फरक कोनी आयो, विया ही हसणो, बोलणो, सोवणो, उठणो, भीतर कांई पीड हो तो पतो नी, पण बठैइ कोई उदासी कोनी दिखी, मा जरूर फीकी पडगी, मूठै पर उदासी आगी, जकी लाली आई ही, वा ओजू काळस मे बदळन लागगी। वै दिन तो याद आवता, पण पापा रो मस्ती देखन म्हे लोग भी मस्त रैवण लागग्या।

वनन जद करवट लेवै, वो छानो कोनी रवै। अव वक्त तो भोत बडो हाथी है, मिनखा वीरै मारै कोडा-मकोडा है। ओ पसवाडो फोरै तो मिनखा मे काई माजना। अवार वक्त पसवाडो फोरै हो। वो फुकारा मारै हो। वीनै इतिहास बदळणा हो, अण बदळ्यो। बडा-बडा महल माणिया डैवण लागग्या। वीरो फुकार साथै बडा-बडा राजा महाराजा उडग्या। न तलवार चाली, न बडूक। न तोप रो गोळो सुणीज्यो, न वम पाटयो, पण फक्त इतिहास पडळ्यो। देर भी कोनी लागी, रोज नई बात सुणणै म आवती, करता-करता वनन जी टिका लियो, पण जितो बधळाव आवणो हो वितो आयम्पो। हजारा बरसा रा जमडा राज कोनी रया, तलवारा रै नोक स्मू लियेडी जागारा कोनी रयो, फक्त इतिहास रैग्यो। ~~अस्त~~ दिखा दियो

के राजा रज अर रज राजा क्या बण्णा करे है, एक दिन ओजू आग्यो के म्हे पूठा बीसी कोठी मे चल्या गया ।

अबे राज री सीव साबो चीडी होगी, भात-भात री ससृतियां रो सिणगार हो अबे राज । भाया री अळभाव री भीता देहगी, सगळा इसा लागे जाणे हाथ घालन मिल्या ।

मा मन्वृतिया री खुलो चितराम म्हारी कोठी मे निजर आवण लाग्यो । म्हारी कोठी रे लॉन मे जद बे आप आपरो झूमरो लगान एक ठोड बँठता तो जाणे एक बगीचे मे भात-भात रा फूल होये । कीरो गोळ साफो अर अगखी तो कीरे छुरगे आळो साफो अर अचवन तो कीरे पागडी अर घोती, भात-भात रा बघेज अर भात-भात रा रग रूप, आ है आपणी घरती जके रे पीठ पर घरती रो सोवणो अर गरवीतो इतिहास है जके रा आक सोने रा लिखेडा है ।

मा बी चरकचूटी पर ओजू चढगी पापा रो बो ही कायंत्रम, बे ही दोरा, बीया ही मिलणो-जुलणो बे ही घघा ।

एक दिन दादी आगी—हाथ मे एक बोरही री काटेडी लाटी, आख्या रे चसमो, बोदो घाघरियो ओढणो, कुहती, काचळी ने जगा कुडतियो । बूढी सुगई ही, साज सिणगार रो तो कोई अरथ ही कोनी हो । पण जकी हालात मे आई वा ओपती कोनी ही । पण म्हे सगळा राजी ह्या—‘दादी आई’ दादी आई । दादी कोठी रे बीच रे आगणे मे माची घालर बँठगी । पापा आया, आपरी मा रे पगा लाग्या । दादी ओळमो दियो—‘बेटा, तू तो कागज दे कोनी, म्हु तेरे कागज ने तरसती रऊ, लोगा ही मन ओ समचार दियो के तू ओजू मनिस्टर वण्यो । भता आदमी, कागज तो दे दिया कर ।’

पापा दादी रे पगणे माची रे दावण पर बँठग्या, अर बोल्या—‘मा, बेल ही कोनी मिले, कागज काई द्यू, अबे आ तेरी पोती पढगी इन ओ काम समळा ।’

—तू कृणसी मे पडे है ए, गुराजडी, दादी नाम बिगाड’र बोलती ।

—पाचवो मे, मै कयो ।

—तो भोत पढगी, दादी पाच-सात ने घणी पडेडी मानती, दादी के

दिना मे आठ स्यू ऊपर कलास बोनी हावती ।

—बठे पडगी भोत, में बयो ।

—ओ तेरे बाप स्यू तीन ही कलास लैरे रयी ।

—पापा आठ पडेडा हा, ज्ञान तो सम्पर्क, अध्ययन स्यू बढ्यो ।

—पापा नै भोत ज्ञान है । दादी''

—ब्यारो ज्ञान है, म्हुँ मसा मास्टर नै बयन पास करायो हो, फिरतो जोडिया पर कुरा डडो खेलतो ।

--पापा हसण लाग्या, मा इत्तै मे चाय ले आई । दादी मा बानी देखन बोली—'टावर तो सगळा ही हुसियार होर्या है । बीनणी भी ठीक होरी है । तनखडी, तानखडी ठीक मिल ज्यावती होसी, इत्तो भोटो पद है तो तनखा तो है ही ।

पापा की कोनी बोल्या । फोन री घटी बाजगी, पापा खुद ही उठन फोन कानी चाल पड्या, फेर फोन नै लेयन आपरै कमरे मे गया ।

—दादी सगळा कमरा नै घूम-घूम न देप्या, फेर कोठी रो लॉन देख्यो, फूला रा पौधा देख्या, फेर गाया री गौर कानी चली गई, जकी बवार ही ल्याया हा ।

दादी नै एक न्यारो ही कमरो दे दियो, मा कैय दियो—'धाने अठे ही रेवणो है, या सारु ओ कमरो है, टेम सिर रोटी चाय आपी मिल ज्यासी, बैठ्या भोज करो, माळा फेरो ।'

दादी नै एकळी नै कया आवई । दादी मूई री भापे कया आवई ही ।

पापा तो मा रै भुभाव नै जाणै ही हा, बँ म्हानै तो कोनी सभाळता, पण दादी नै जरूर सभळाता, बँ जाणता, मा बूढी लुगाई है, इतै जे न सभाळ्या तो आ गाव जायन विगोबैगी । दादी दो दिन सगळें घर नै सभाळ लियो, सगळी बात रो बीनै पता लाग्यो ।

म्हे सगळा रात नै रोटी खायन आडा होवळ आळा हा, सगळा नै बेल मिलणी ही, काम कोनी हो । गरमी रा दिन हा, सगळा दागळें मे जायन एव दरी पर लेट्या । दादी भी बठे ही, बा गाव री बाता सुणावण लागणी, इत्तै मे बठे ही पापा आग्या ।

दादी पापा नै आवता ही बोली—'बीरमा, तूँ लो बेटा टेम ही कोनी

मिलें, ओ क्यारो नीकरो ।'

—मा ओ काम ही इसो ही है ।

—काम तो तेरो चोखो, पण इण काम री वित्तीक तनखा मिलग्या है ।

पापा आपरी तनखा बताई ।

—की ऊपर-सूपर तो आ ज्याबे या सूकी पाकी तनखा ही है ।

—सूकी पाकी तनखा ही है, वारं जावा तो राज भाडो-भट्टो दे देवें, बीरं माय की ऊवर ज्याबं ।

—चलो, थो तो ठीक है, दादी क्यो, पण म्हं तो आ दिनां मे देख्यो तेरो खरचो भोत अबडो है दिनगं स्यू लेयन रात ताई लोग आवें, अठं ही गिटं अर अठं ही चाय पीवें, तू तो रोज बरात री बरात जिमावें, ओ कठं ऊं आसी ।

—आ रं ही भाग रो है, मा, आपा कठं ऊ ल्याय हा । पापा जाणं हा मा नं आया गया सुहावें कोनी ।

—तोतू आ बता, तेरली टावरी काई खावेली, तनं काल नं काई कोनी चाहीजं, सुराजडी चार साल नं हुयी व्यावण आळी, फेर भाज ही के तू बूढो होग्यो, फेर मे एक बात इण नौकरी मे और देखी, ईरो तां एक पल रो ही भरोसो कोनी, लैरं आपणं कनं खूड तो बीषा दस है ।

दादी घोळा धूप मे तो कोनी करघा हा । दादी थोडी ऊमर मे विधवा होगी ही । पापा नं पाळ्यो, मोटो करघो, व्यायो ध्यायो, फेर नौकरी भी दादी ही लगायो, जगा-जगा लोगा कनं हाथ जोडती फिरी, दादी भोजू ताई बेफिकर कोनी हुई ही, चाहे दादी पापा रं व्यबितत्व रं सामं बिना तेल वाती रो दीयो हो, पण माईत रो मन ओलाद मे होवें है, बीरं दुख-सुख नं जद् ताई बीरा साम रवं जद् ताई बीरो फिकर मिटं कोनी ।

पापा आप री मा रो ओजू जी थमायो—मा, तू क्यू फिकर करघा करं है, जद् ओलाद स्याणी हो ज्याबं तो माईता नं फिकर छोड देवणो चाहिजं ।

दादी फेर बी भाव मे भोजू बोली—ओलाद भ्याणी हो ज्याबं तो फिकर छोडणो चाहिजं, पण तेरी स्याणप मे तो भोरो ही कोनी, बावळा, म्हू दो दिना हू देखण लागरी हू, दिनगं ऊ लेयन दिन छियं ताई तेरं चलं रं

पण तेरें वनै ऊ काई मागू, मनै तो तेरली पार पडनी कोनी दीसै ।

पापा आपरो मा री वाना नै सगळी समझै । पापा बोल्या—तनै हजार रिपिया चाहिजै ।

—हा, हजार रिपिया, दादी खुस होयन बोली ।

—तो ले ज्याई, पापा बयो ।

—तेरी तनखा वद आसी ?

—तनै मेरी तनखा को काई फिक्कर, तू अभी तो ठैर, तू जावै जद ले ज्याई ।

—तो ठीक ।

दादी बाग-बाग होगी, म्यात् दादी इण काम सारु आई ही । दादी आज आपरें मूडै री काई काळजै री भाप काडली ।

दो दिना पाछे दिन उगता ही दादी घर म्यु वारै चली गई । म्हे लोग ब्यु गौर करै हा, दादी कोई टावर तो ही कोनी, चाय तो पी ली ही, पण रोटी आळै सभाळो तो दादी कोनी, फेर आसै पासं दूढी तो दादी कोनी, चाय आळै वक्त दादी कोनी आई, आसै-पामै सडका पर गाडो भेजी, दादी कोनी, अरै दादी गई कठै ? दादी री पोटाळी भी पडी, बा तो आपरो लाठी रै ठेगै कठई निक्कळगी, सहुर इत्तो मोटो लूटो कठै दूदवावा, फिक्कर पडग्यो, पण दिन छिपता ही दादी आगी म्हे सगळा फेर तो दादी नै घेरली—दादी, तू कठै चली गई । म्हे तो दूढ-डडन घाप लिया ।

—अरै बेटा दादी आपरो लाठी गेरती माची पर बँटन बोती, 'म्हूँ कठै जावै ही, मनै राड नै कठै डोही है, म्हु तो बँटी-बँटी ऊग्यी तो सोची, चालो, घरा मे फिर आवा । पण अठै घर कठै, कोस-कोस मे एक-एक घर । म्हु पढोम रै घर मे गई, एक और कोठी है ।

—वा तो चीफ इजोनियर री कोठी है, दादी ओ तो मदरासी है ।

—दळो, मनै काई बेरो, म्हु तो सोच्यो ज्यु आपणै सारै तिखमै रो घर है, ज्यु होमी, म्हु गई तो पैली तो वण चपरासी मायनै कोनी वडण ही, बोल्या—'घारै जाओ वारै, पण वो हो देसी आदमी, म्हु बयो—'रै म्हु तो ओ पारो मनीस्टर है न, बीरमो, बीरी मा हू ।' जद वो चपडासी मनै कोठी मे नेग्यो, वठै टावर और तरिया रा, लुगाया और तरा री, पैली तो वं भी

कोनी समझा, मन दुतकारी, पण विचार चपडासी सारो लगायो, म्हाने चाय प्याई, विस्कुट खुवाया, घणी खातरी करी, एक कुरसी पर बैठा दी, म्हू बोनु, वै कानी समझै, वै बोलै, म्हू कोनी समझू, रासो होग्यो, बा कयो— धाने घरे छोड आवा, म्हू कोनी आई, म्हू तो फेर वारे दूजी कोठी मे चली गई ।

म्हू कयो— दादी, बा तो राज्यपाल रो कोठी है ।

— म्हू की राजपाल नै जाणू कोनी, राजपाल नाम है काई बीरो ।

म्हाने भोत हसी आई, फेर म्हे दादी नै समझाई ।

दादी फेर बोली—ओ बो आपणो अफसर है, हा भाई, बठे एक सिपाही खड्यो, पैली म्हू समझी, ओ धाणो है, मोटे सहर रो मोटो ही धाणो, पण बठे की भला मिनघ फिरता दीसै हा, तो म्हू सिपाही रै सारै कर निकळगी । पण बठे तो काग बोलै, कुत्ता भूसै, सूनो सो अडगो हो, म्हू पूठी आगी । फेर आगे एक कोठी और है बठे भी सिपाही ।

—ओ, म्हू कयो, वै आपणा मली ही है ।

—हा बो कोई मत्री सतरी है, बा लुगाई भोत आछी है, देसी लुगाई, आपणी बोली, थोडो फरक तो है, बताई तो म्हारी बडी खातरी करी, हलबो बणायो देसी घी रो, सब्जी, रायसो करभो, बीरै राबडी ही रै, रोटी बाजरी रो बणवाई, म्हू तो चलै रै सारै चली गई । म्हू घापन धू होगी । फिर बठे ही सोगी । फेर चाय वेळे चाय मिलगी । धारै एक शोटी आछी है, म्हाने बडो दाय आई । म्हू पूछयो— बेचो हो काई, पण वै क्यू बेचै ।’

दिन छिपे बा मन गाडी मे अठे भिजवादी, म्हू आगे ।

दादी दूजै दिन बठेई कोनी गई, पण इन बा माहौल स्यू आखती होगी ही । वीने तीजे दिन कैवणो पडयो—‘बीरमा, मन अठे कोनी आवडै । म्हासू कुण बतळावै, वीने बेल है । बठे ही धणकरा बेला पड्या है, घडसियै रो मा, फूसियै रो दादी कुरडियै रो भुवा, मन टैम ही कोनी मिलै, सगळा अडीबना रवै, बडा कोड करै, चाय, छा बिना रैवण ही कोनी दे, चाय छा रो तो अठे ही कमी कोनी, मौज भी घणी है, पाणी, विजली, पखा, आछो मकान, आछी सेवा, पण भाई, मेरो तो जी कोनी लागै । दिन उग्या तो छिरै कोनी, छिप्या तो उगे कोनी ।’

दादी नै म्हे एक दिन और ठहराली, आषण्णे दादी वार्नै लान पर वैंटी ही, म्हु भी वनै चली गई। दादी मनै बोली, 'मुराज, एक बात पूछू तनै, ओ आदमी कुण है?' बण दूब पर वैंट्ये आदमी कानी आगळी करन कयो। म्हु कयो— दादी मनै तो बेरो कानी।

—ओ दस दिना ऊ अठे ही मरै है, दोनू वक्त रोट पाडै है।

दादी नै ध्यावस कठे ही, बण जोर स्यू हेतो मारघो।

आदमी वनै आयन हाथ जोडघा अर सामी बँठग्यो।

—कुण है रै तू, क्यू आयो है—दादी पूछघो।

बण आदमी आपरो नाम ठाम बतता दियो। और कह्यो—म्हारै छोरै सारू नौकरी चाऊ। दादी बोली—'मरग्याणा, अठे नौकरी रे खंण गहरी है काई, दिन दस होया तनै बँटघा न, तेरो कोई ठोड टिकाणो है कनी, बेटा, अठे आवैगा रोट पाडण नै, देखी, आज गाडी चढ ग्याई, या तेरै और एडै लागी, जे रसोई कानी चल्यो गयो तो मेरै बरगो बुरो मत जाणी, ई खल्ले रों काई नाम है, जट पाड लेस्यू।

दादी बीरो जचान माजनो ले लियो, दिन छिपे बढी अटकळ स्यू बीन रोटो खुवाई, दादी नै पतो कानी लाग्यो, दादी नै घरचो कोनी सुहावतो, दादी रो जावणो ही ठीक हो, दादी नै दूजै दिन बीदाई दे दी, बा जावती बरन हजार रिपिया कोनी भूली।

5

चुनाव रा सिलसिलो सरू, नेतावा रा भाषण तेज अर तीखा होग्या, जन-मम्पर्क बघण लाग्यो, देस रो पैलो चुनाव, सविधान रै मुजहब हर बालिग रो वोट, जनता मे नयो उरसाह, नयो जोश, आपणी सरकार, आपणो देस, आपणो राज। सत्ताधारी दल रै सार्थे विरोधी दल, देस रा कई मोटा नेता विरोधीदल बणा लिया, अँ दल सत्ताधारी दल रे जरूर

घाट करे ।

पापा रो काम भी बधग्यो, अँ सरकार रँ काम रँ साथै पार्टी रो काम भी करँ, दोरावा री तादाद बधगी, घरे कम रवँ, बारै घणा । बदेबदास म्हू भी पापा रँ साथै जावती । पापा मनै बदे कद्रे राजनीति री बात बतावता, वा बदे समझ म आवती, बदे नी आवती, पापा रो चिन्तन ऊचो, विचार ऊचा, सोच समझ ऊचो, बारी विचारधारा एक दर्शन जकी उडो अर गहुरो ।

कोठी मे पार्टी रँ कार्यकर्तावा री भीड बघण लागगी, नया नया लोग, नया नया बेहरा, वूडा, जुवान, आदमी, लुगाई सगळा ही ।

एक दिन पापा रँ कार्यकर्तावा मे बोलेँ कार्यकर्तावां री गुपताऊ मीटींग पापा चुनाव-समिति रा सदस्य, पापा नँ आपरँ क्षेत्र रँ उम्मीदवारा रो चयन करणै रो पूरो अधिकार । राज री चुनाव-समिति रा लूठा सदस्या म स्यू म्हारा पापा एक लूठा सदस्य । कार्यकर्ता पापा री घणी चापलूसी मे लाग्येडा । बीया तो सगळा सदस्या ही आपणी बात कयी, पण पापा री बात घणी व्यावहारिक । पापा कयो—पार्टी रो सगठन भोत जरुरी, चुनाव मारू हर कार्यकर्ता रो पूरो समर्पण, जी न्यान स्यू आपरँ उम्मीदवार नँ जोतावणा री पूरी बेस्टा । टिकट तो एक ही आदमी नँ मिलसी पण दूजा इसँ मनोयोग स्यू जुडेँ के उम्मीदवार री हार बीरी हार मान'र चालेँ । टिकटा देवण म जकी बात रँवसी—बो कार्यकर्ता रो बी जात रो होवै जकी जात रो बठै बहुमत, उम्मीदवार रँ घन री जरूरत, पार्टी की पीसा देसी, पार्टी वनै पीसा थासी कठैऊ, चर्दै स्यू, इसा आदमी भी साथै मिलाणा पडसी जका पीसा आळा है, नी तो पार्टी पीसा रँ टोटै मे कमजोर पडसी, चुनाव पीसा रो खेल है, उम्मीदवार एहडो होवणी चाहिजेँ जकेँ री इमेज की क्षेत्र मे आछैँ आदमी रँ रूप मे होवै ई रँ साथै बो पार्टी रो कार्यकर्ता भी होवै जे जेळ गयोडो होवै तो बीरी होड कोनी ।

पापा नँ भापण रँ पाछैँ शिवमगल जी जरा पार्टी रा मोटा कार्यकर्ता हा, कई बार जेळ मे भी गयेडा हा पापा रँ भापण रो प्रतिरोध करयो । वा कयो—'बिरमानंदजी री वार्ता और तो आछी पण जकी बात जात रँ बावत कयी है, म्हानै भोत अखरी है, म्हारै साथै दूजा लोगा नँ भी आ बात

अधरमी, आपणो ओ चुनाव देस रो पैलो चुनाव है अर आपा जे उम्मीद-
 वारा रें चुनाव सारू जातबाद रो मापदंड लेस्यां तो नेचय ही जातबाद नै बढावो
 मिलसी। आपा अगरेजा रो विरोध करघो, बां जाण वूझन हिंदू मुसलमान रो
 सवाल पैदा करघो, अर देस रा दो टुकडा हुया, आपणा नेतावा घणो ही ताण
 मारघो, पण देस रा दो टुकडा हुया। जे आपा ही इण बात नै बढावो देस्या
 तो दम रा और टुकडा होज्यामी, जातियां म बँर बघ ज्यासी, भाव गाव
 अर गट्टी गट्टी मे फौजदारघा हो ज्यामी, आ नई परम्परा देस सारू घणो
 घातक होसी।'

शिवमगलजी रो इण बात रो असर ता होयो, पण अबार राजनीति रो
 मोड त्याग बानी बोनी हो, स्वारथ बानी हा, शिवमगलजी स्वारथ स्पू
 ऊपर उठेडा हा, इण बात तो असर स्वारथ रें चस्मै स्पू देखीजै हौ।

पापा राजनीति रा स्याणा मिनघ हा, बोरा सिद्धान्ता अर आदर्शां
 स्पू माडेडा बोनी हा, बा आवती बवत शिवमगलजी नै आपरो बार मे साथै
 बिठा लिया। पण शिवमगलजी कोठी स्पू निवळ्या जद भी रिगणा हा,
 पापा वानै आपरो बार मे ही पाछा भिजवाया, पण दूजै दिन अघबारा मे
 खबर छगगी के शिवमगलजी पार्टी छोडदी अर विरोधिया रें साथै गठबधन
 कर लिया।

चुनावो रो रम पडग्यो। घ्यारू कूटा भाषणा रो जोर, गट्टी गट्टी मे
 पोस्टर लाग्या, जीपा पर जीपां बगण लागगी। पार्टीघा रा झडा सिखर
 चढ्या। पण म्हारा पापा तो सकट लिघार त्याया हा, एक सकट और
 आघो। पार्टी रा कई नेता म्हारे पापा स्पू नाराज होग्या, नाराज तो होवणा
 ही हा, क्या नै टिकट कोनी मिली, क्या नै टिकट तो मिली पण जकी ठोड
 बँ घावा हा—बठै बोनी मिली, कई वारें साथै हो लिया, बँ सगळा भेळा
 हाया दिल्ली गया, दिल्ली हाई कमांड स्पू मित्या, पण बारी एकर तो पार
 पढी कोनी, पण लैर पडेडा बुरा होवै, बा लैरघो छोडघो बोनी, प्रधानमंत्री
 राज रो राजधानी रें दोरें पर आया, अठै बँ ओजू मित्या—बा पापा पर
 लाछण लगाया—ओ जातिवादी आदमी है, मुसलमाना रो धिरोधी है,
 मुसलमाना नै हिंदू बणवावै है, धार्क साथै झूठी फोटू छपवा मेली है, ई रा
 अण पोस्टर निवळ राख्या है, एहडा झूठा साचा मनघहन्त लाछण एक

साथै लेवन गया । प्रधानमंत्री पापा नै बुलायो, साफ साफ कह दियो—आप पार्टी रै निसान साथै चुनाव नी लड सकोला ।

पण नाम पाछा लेवन री तिथ निकळ चुकी, पापा रो नाम तो रह्यो, निसान भी रह्यो, पण पापा आप रै छेत्र मे कोनी गया । पापा रै नाम रो इत्तो प्रचार हो, पापा इत्ता लोकप्रिय हा, पापा री प्रतिष्ठा इत्ती बढी घढी ही के बारा पुजारी घर घर हा ।

इन्ने राज रा राजामहा राजा चुनाव मे कूदोडा हा, कई राजा महाराजा पापा री पार्टी रै साथै हा, पण घणकरा विरोधी हा । कई सेठ साहुकार सत्ताधारी पार्टी रै साथै हा तो कई विरोधी हा । पापा रा होठ सूकडो रैवता । मूडो काळो टेंरो-सो रैवतो । घरे तो कदेई भूल्या भटक्या रात बिरात ही आवता तो घटा भाघ घटा ही रैवना ।

चुनाव काई हो, पीसा रो खेल हो । पतो नी कठेऊ ओ पीसो आवतो, गरीब गुरव कने तो देवण हो ही काई, इसो लागे हो जाणे सेठ-साहुकारा, राजा-महाराजावा री तिरुघा चौबीस घटा खुली रैवती । साची बात आ हे के ओ गरीब ही पीसे री रट लगाया राखे, पीसे आळे रै पीसो याद ही कोनी, ओ तो पीसे रो खेल करे, बी खेल नै ही ओ दूढतो रवे । जदे करोडू री माया बेली पढी रवे, ओ पीसे रो फिकर क्यू करे । पीसे रो फिकर तो ओ करे जडे आयणने दाणा री बिध कोनी ।

एक दिन पापा आपरै खास आदमिया री भीटोग ओजू बुलाई, बाने एक ही बात कयो—'आपा नै हर हालत स्यू बोट बटोरणा है, जाति रै नाम पर, धरम रै नाम पर, गाधी रै नाम पर, नेहरू रै नाम पर, जडे पीसो चाले पीसो फेको, जडे दारू चाले, दारू री बोटल फेको । देस रै लोगा में धरम री, मन्दिर री, मस्जिद री घणी कमजोरघा है, कीने खुदा री तो कीने भगवान् री, कीने गुरु ग्रन्थसाहब री सौगन्धा खुदावा, कोरै सिद्धान्त पर आल्या तो पिट ज्याबोला । विरोधी आपरा हर हथकडा काम मे खैरघा है, चुक्या तो मारघा जाबोला, राज हाथ स्यू निकळ जासी । राजा महाराजा रो भोत असर है, राज हाथ स्यू मत जावण द्यो ।'

चुनाव आपरै पूरे रग मे आग्यो । नेतावा रा पण धरती पर कोनी टिके हा, जीवा टीवा रा टीवा चीर नाख्या, सडवा नै न दिन नै न रात नै - -

चैन हो। नेता लोग अब हवा में धूमण लागग्या आभो गरणा वै हो, धरती धूजै ही।

आखर एक दिन चैन आयो। वोट पडण लागग्या। पापा घरे आया सोग्या। पूरें दिन नीद में पड्या रह्या। म्हारो सगळा रो जी आकळ बाकळ होरघो हो। पतो नी काई होसी, पार्टी जीतें जद् पार्टी रो राज होवै, पापा जीतें तो पापा राज म आवै, जद् ओजू आ कोठी, कार, आ आराम आ इज्जत रवै, बणी रवै। पापा री तो हालत ही अजीब, पापा तो राज री पार्टी में ही कोनी, पापा जीत भी जावै ता पतो नी, राज आवै क नी। जित्ता लोग जित्ती बाता। कई लोग ता कवै—बिरमानद रो पत्ता कटग्यो, म्हारो जी भात ही खराब होवै। कई कवै—जी मत हिलावो, प्रधानमंत्री बावळा कोनी, वानें लोगा बहवा दिया, धारें पापा रें काम नै देखन भोत खुस है, धारा पापा कठैइ कोनी जावै। म्हे रोज अखबार दखा, काई की बकें कोई की। इया लागरणो हो जाणें म्हे पासी रें तखनै पर चढरघा हा, पता नी कद् कटण दव ज्यावै।

दूजें दिन गिणती सरू मसा छ बजाया फेर रेडियें पर नतीजा सरू दृया, पापा जकें दिन कठैइ कोनी गया। पापा अर म्हे सगळा फोन कनै बैठ्या रह्या। रात नै दस बजता ही, एक समचार फोन सू आयो—मुख्यमंत्री हारग्या फेर समचार आयो वी हलकें में पार्टी रो ही सफायो होग्यो, सगळें महाराजा रा आदमी आग्या, अबै तो म्हा सगळा रो जी हालग्यो, अबै ठोड कठै, पापा भी निरास हाग्या, मुख्यमंत्री पापा रा खास आदमी हा, धारें हारणें सू पापा दुखी भोत होग्या। म्हानै नीद कठै ही।

फेर रात नै दो बजे पापा रें जीत री खबर आयी, म्हे सगळा ताळी बजाई, पापा री पार्टी रा घणकरा आदमी जीतग्या, फेर तो मा स्पेशल चाय बणान ल्यायी। दिन उगे ताई स्थिति साफ होगी। पार्टी मसा सरकार बणा सकैली। रात नै ही लोग बघाई देवण पापा कनै आयग्या। दिन उगे तो भारी भीड होगी। पापा रा गळो माळ्यावा सू भरीजग्यो। बरीब आठ बजे दिल्ली सू फोन आग्यो—पापा रें प्रति प्रधानमंत्री रो भ्रम दूर होग्यो, अबै वै पार्टी साट काम करैला। दूजें दिन तो अखबारा नै पापा रो नाम माटें आखरा म छप्यो। साधी बात आ हुई वै पापा रा निर्जा आदमी जिता

तोल्या बै की नेता रा कोनी जीत्या । अबै राज रै नेता रो चुनाव आंरो मुट्टी मे होग्यो, अे चाबै जकै नै राज देवै, इया करन राज म पापा री स्थिति सगळा नेतावा स्यू मजबूत होगी, अबै लोग आरी हाजरी घणी भरै, राज मे अबै पापा री चीघर रैसी, आ बात इण चुनाव स्यू साफ साफ होगी ।

6

मन्त्रीमंडळ बण्यो अर पापा जको चायो बै मुह्य-मन्त्री बण्या—गौड साहब । इया लागै हा जाणै गौड सा'ब आपरी कठपुतळी हूवै, दिन मे दो बार हाजरी भरै गौड सा'ब अर पावली चलै पापा री, पापा नै ऊचै हू ऊचो विभाग मिल्यो—पुलिस रा मन्त्री तो राज रै आई जी पी स्यू तैपर घाणंदार तक पापा री हाजरी भरै, की एम पी नै कठै लगाणो, की घाणंदार न कठै लगाणो, ओ पापा रै हाथ मे ।

एक दिन स्वामी जी आग्या, स्वामीजी घणै दिना स्यू आया अर आवता ही बोळ्या—कठै है वो विरमानद ?

पापा दौरै पर गयडा, म्हू लोणा स्वामी जी नै घरे ठैरा लियो । पापा दो दिना म आया जद् ताई स्वामीजी पापा री काट ही काट करी, म्है समझाया, स्वामीजी पापा पर नाराज है ।

पापा तो आवणा ही हा, पापा आया जद् म्है बतायो, स्वामी आयेडा है ।

पापा स्वामीजी साथै ही खाणो खायो । स्वामीजी तो पापा साथै लडण लाग्या । बोल्या—तू आ बता, घानै राज करणो है या देस बणाणो है ।

पापा बोल्या—देस बणाणै सारु ही तो म्है राज करा हो ।

—आ देस बणाणै रो तरीको है, स्वामीजी ओळमो सो दियो ।

—गलती तो बताओ, स्वामीजी, पापा बयो ।

—तू आ बता, देस में राज सही लोगा रो होवैलो जद् देस बर्णलो या गलत आदमिया स्यू ।

—सही आदमिया स्यू, पापा जवाब दियो ।

दोनू साथै साथै भोजन अरोगा हा ।

—तू सिवमगल नै फँवयो अर बी रामदास नै साथै लियो जको एक नम्बर रो बदमाश, गुडो, तस्करी अर काई काई बताऊ, बीनै तू एम एल ए री टिकट दी, बीनै जितायो अर वँ अवार इलाकै में गुडागरदी फँला राखी है, बीनै मारै तो मारै अर बक्मँ तो बक्सँ, फेर तू होग्यो होम-मग्नी, फेर बो कीरै मारै । जका बीनै वोट नी दिया, भला आदमी है, बानै मुकद्मा में फँसा दिया अर जेठ में दिराव दिया । इसो माडो राज तो अगरेजा अर राजावा रो कोनी हो, आ बीमारी तू कठैऊ पैदा करली । सिवमगल जको भलो आदमी, ऊमर में पार्टी सारू काम करघो, अपणो सारो घर लगा दियो, लगा के दियो होम दियो, बीनै तू पार्टी स्यू काडघो, वण तनै मान्यो कोनी, आ ही तो बात ही, बीनै हरायो, अबँ वो दर दर भीख मागण जोगो होरघो है । बीरो घर बिकग्यो, बीरी जमीन बिकगी, अर वो हारग्यो, अबँ वो तेरो रामदास धीरै अर धीरै आदमिया रँ लैरै पडरघो है । ओ राज है जकँ सारू आपा कुरबानी दी ।'

पण पापा इण खेल रा अनूटा खिलाडी हा वँ अगलै रँ मनोविज्ञान नै भली भात समझता अर बीनै छाटा देवणा भी बँ जाणता । दोना खाणो खा लियो । दोना चुळू करली ही, हाथ साफ कर लिया । पापा कँवणै स्यू पैली पूछ लियो—स्वामी जी, ओर कोई-ओळमो, थे पूरी हवडास काड लेइयो, फेर बात करूला ।

—म्हू तो पूरी बात कँवदी, तू कह, स्वामी जी कयो, पापा बोल्या—स्वामीजी, ओ राज रो काम है, आप जाणो हो, म्हानै अवार ई चुनाव में कित्ती टक्कर लेवणी पडी, राजा महाराजा म्हारै सामँ आया, बा लोगा कनै कोई कमी कोनी ही, बारो राज हो, बा कनै पूरा आदमी हा, पूरो खजानो, इत्तो खजानो कई पीडघा ताई खुला बरतँ तो नीवडै कोनी । म्हे लोग सगळा ही गरीब घरा रा हा, जे आज आ जगा छूट ज्यावँ तो आयणनै ही रोटी रो सासो पड ज्यावँ, धूलो कोनी सिलगँ । म्हे गरीवा टक्कर ली बा लोगा

स्यू, फक्त गरीबा सारू राज ल्यावण नै, गरीबा नै ऊचा उठावण नै, आप जाणो हो, म्हे लोग आ गरीबा खातर कितरो काम करघो हा—जगा-जगा स्कूल, अस्पताल, सडक, विजली, देस चमन वण ज्यासी, म्हारै सामै स्कीम है मोटी मोटी नहरा रो, नहरा आवता ही आपणो इलाको गुलजार हो ज्यासी, जठै आज पीवण नै पाणी कोनी, लोग पाच पाच कोस स्यू मोठो पाणी ल्यावै है। बठै चर्पे चर्पे मे पाणी फँल ज्यासी, काळ पडघा तो लोग छोडा खाया, आज भी खावै है, बठै अगूरां रो बेला ऊगसी, लोग खोखा रो जगा अगूर खासी। राजा महाराजा तो राज कर्यो ही, काई कर्यो, गोला पाळघा, दाह पी, राडा नचाई, बो ही काम ओजू करता, कित्तो टकराव हो, बिना पीमा ओ होत्रे कया, चुनाव मे कित्तो खरचो लाग्यो। गरीबा वनै तो फक्त वोट हा, पेट्रोल पाणी रो तरिया फूकी ज्यो, जे गज रो खजानो छेडां तो राज जेळ म घर देवै, ऊमर मे कोनी निकळ सकां, की सेठा रो सारो लेवणो पडघो, की पीसा आळा नै साथै लिया, बिना मतलब वै क्यू आवै वानै की मतलब दियो, की और मतलब रो बात करणी पडी जद ओ राज ओजू हाथ आयो, जद् की काम करण जोगा होया हा, आप तो एक सिवमगल रो बात करो हो, राज न रैवतो तो कित्ता सिवमगला रै मिर म पडती, राजा म्हा सगळा सिवमगला रो पीच'न पाणी काड नाखतो, जे बारो राज आवतो। आप वनै बैठल कित्तो सुणावो हो। सुणा कोनी मक्ता धे मिल ही कोनी सकता, रयी बात रामदास रो, म्हू बीनै बुलान समझा देस्यू, फीकर मत करो, आप तो अपणी सस्था रो ध्यान राखो, ईनै वेगो ही कॉलेज वणावण रो सोचा हा, आपणै गावा रा टावर भणै, लायक वणै, ऊचै ओहदा पर जावै।'

स्वामी जी पिघळ'र पाणो होव्या भोळा आदमी हा, भावुक हा, वण ही बहकायो, बीपा ही लगव्या। पापा तो स्वामीजी रै ओजू पगा लाग्या, फेर चल्या गया।

दिन छिपणै स्यू पैली ही पापा रामदास नै बुना लियो। पापा बीनै एकनै नै समझायो—बाबनिया, तू काई करै है? स्वामीजी नै नाराज कर राख्या है, बो सिवमगल स्वामीजी स्यू मिलै है, आनै बहकावै है, ओ मोडो द्विचरयो तो तीरो अर मेरो दोना रो तबियो तर कर देसी, इ रो काई बिगडै

है, इसी त्यागी, आदमी को प्रचार भोत भूडो होयै है । फिर सिवमगल मामूली आदमी कोनी, धीरो त्याग है, वो मर्यो कोनी वो घणो जियो है, धीने हारण स्पू ज्ञान आई है, तेरे बने तेरो घणदार इन सारू भेग्यो है के तेरो घघो कर, घन बटोर, आगे धारै म्हारै काम आसी, पण कोने तग करणो, परेसान करणो । आपा खतम होस्या, राजनीति नै समझ, धक्को मत चला । स्वामी रे दो बक्त हाजरी भर, मस्या मे चको दे, आरै पगा मे घोव सगा, तेरो बेडो पार । तरकीब स्पू काम ले ।'

पापा रामदास नै गुरुमत्र दे दियो । वो सोधो स्वामीजी बने आयो, पगा घोव दी माफो मागी, कई देर बैठघो रयो बाता करी, स्वामीजी बाग-बाग होग्या, बाळजो बरफ जैडो सीतळ होग्यो ।

नेता री अबल काळै साप री तरियां चिकणी चुपटो होवै । बी जिसो ही घाल हूवै, पण जे डब मारै तो अगलो पाणी कोनी मार्ग । स्वामी जिसै भोळै मिनग्र नै लोग काई पाठ देवै ।

स्वामीजी गुरु राजी होयन पूठा चर्या गया ।

7

म्हारै ठाठ बाठ में अबार काई कमी ही । पूरे पांच साल री पक्की मोहर लागगी । पापा री रतवो घणो उचो होग्यो । अबार तो सारो मन्त्री-मडल मुट्टी में, पापा बने देस रा मोटा मिनख आवै मोटा मोटा आदम्या री काम सारै । बडो बडी हस्तिया पापा रे मूडे बानी जोवै, भरजी आवै जकै नै शिडक देवै । एक दिन तो एक सैकट्टी पापा रे घक्के चढग्यो, बण पापा री काम कोनी कर्यो, फेर पापा वीरे माय एहडी करी के खा न कुत्ता खीर । वो पापा रे सारं हाथ जोडघा खडघो, मने धीरे पर बडी तरख आई । इसी मोटे आदमी नै ही पापा कोनी धक्के, मने पापा पर रीस आई । पापा नै अपणे पद रो गुमान होग्यो ।

एकर पापा एक एम पी म्यू मिले ही कोनी । वो दो दिनां स्पू चक्कर काटे । मनै आ दिना पतो लागग्यो के एस० पी० कलक्टर, सैक्रेटरी कित्ता मोटा हीवै । पण पापा सामे तो बै माखी की तरिया सामे हा, कीड़ी भवोडी-सी दीखे ही । फेर पापा दोरै चल्या गया । बै एस पी मेरै कनै आया, बूढा आदमी, टाबर टीकरा आळा, म्हु तो सफा टाबर, मनै काई पतो । मनै कयो—पारी माताजी कठे ?

म्हु वानै माताजी कनै लेगी । बै मा नै कवण लाग्या—म्हानै मा'व सस्पेण्ड कर राख्या है, म्हारी एक लडकी ब्यावण साबै है । एक टाबर अठे पठे है । म्हारा पिताजी मुरगवास होग्या, म्हु भोत दुखी हू । सा'ब न बहू म्हानै भाळ कराओ । म्हारो कोई कसूर कोनी । एक थाणैदार हो भोत नासायक, म्हीनै वेरो कोनी हो । आरा आदमी है । म्हु बीरो तमादलो कर दियो । म्हारी एक सिकायत री फाइल चालै ही । नौकरी मे सिकायत कीरी कोनी हूवै । सिकायत भी काई । एक नेता रो म्हु अमल पकड लियो, काई करा, काई पतो सागै, कुण नेता है, कुण नी, आज तो घणा ही खदर पैरधा फिरै है, वण आ सिकायत करवा दी के म्हु राजा रो आदमी हू, नेता पर झूठो अमल रो केस बणायो है, अमल एस० पी० खुद बीरो पेटी मे दाब दियो, ओ बसणो क्या होसी, राजा के राज मे वारा नौकर आरै राज मे आरा नौकर ।'

वो मा रै सामे रोवण लागग्यो ज्यू टाबर मा रै सामे रोवै, मनै बी पर भोत दया आई । म्हारै हाथ मे कलम होवै तो अवार इने भाळ रो हुकम देद्यू ।

मा बोने पूरो आस्वासन दियो, आस्वासन ही कोनी दियो, पापा रै आवता ही बीरा काम करवा दियो ।

पापा रो व्यक्तिव विचित्र हो अर बारो काम करणै को तरीकी भी विचित्र । एकर री बात, पापा आई० जी० पी० नै छाने छातर बुलायो । आई० जी० पी० नै छाणो परोस्यो—काई? बाजरी री रोटी अर गुवार फट्टी रो साग — बस । पापा तो इण ग्राणै नै चाव स्पू खावै, पण आई० जी० पी० मदरामी, काई खावै अर क्या खावै । पापा खावता जावै, अर बात करता जावै—'आई० जी० पी० सा'व, ग्राणो खावो, इण भोजन नै खावै आज देस री नखै फामदी जनता, म्हे इण जलता का प्रतिनिधि, म्हे भी थो ही छाणो

खावा, आप भी खावो ।'

पण विचारो आई० जी० पी० बीरो एक कोर तोडे अर चबावै ।

—हा, तो, पापा बचै, म्हे गलती करा तो म्हाने विधान-सभा रा सदस्य खावण त्यार हो ज्यावै अर जनता म्हाने बचसै कोनी, म्हारै उपर वारी जिम्मेवारी घोपेडी, पण आप लोगा नै फक्त म्हे लोग ही बँ सवा, या पर जनता री कोई जिम्मेवारी कोनी । हा, खाणो खावै ।

पण आई० जी० पी० बीयां ही टुक्डो तोडे आ दोरो सोरो चबावै ।

पापा फेर बचै—म्हे लोग ही वारी गलती पकड सको हा, धाने ओळ मो दे सका हाँ, या पर बामबाही कर सका हा, हा, भोजन करो, पापा फेर खाणै कैवता रवै ।

पण आई० जी० पी० रै काटे तो खून कोनी, बी नीचें धूड घाल्या, बी रोटी कानी देखतो रवै ।

पापा बचै—धाने म्हे हटा सका हा, फक्त एक आदमी, आपरो मशी यानी अवार फक्त बिरमानद । पण म्हाने जनता दूर फेंक सनै है । म्हे जनता रो काम करा अर ये म्हारै कैवणै स्पू काम करो ।

आई० जी० पी० आखर आई० जी० पी० हो, बोल्थो—म्हू तो सदा ही आप रो हुकम मानण त्यार हूँ, गलती हुवै तो लैरली भापी देओ, आगे मारू ध्यान राखस्या ।

पापा हुकम दियो, आई० जी० पी० सारू असली घाळी लागी जकी आई० जी० पी० सारू त्यार ही, आई० जी० पी० रै लायक ही । पापा बीरो फेर साथ दियो । फेर तो दोनू हड हड हमै हा ।

देस रै कानून स्पू पापा रो कानून न्यारो हो, पण आ बात समझ मे कोनी आई के जद् देस रो कानून माडो हो, तो पापा धीने विधान-सभा स्पू बदलायी बसू कोनी, या सभा तो वारै ही हाथ री ही, पण आ बात जरूर म्हू जाणी के पापा दसरी भलाई रै नाम पर आपरो पार्टी रै आदम्या रो काम जरूर सार्यो, अर वै ही वारा गीत गावतां फिरता, एक रै भलै रै साथे दूर्ज रो बुरो होवतो, वै लोग पापा नै गाळ काडता, कई तो रोबना करळावता, बीरो गूज कई वार अखबारा मे गूजण लागनी, धाने पडता तो जीदोरो होवतो । म्हे लोग कैवता जद् बँ हँसन टाळ देवता, कैवता—

अखबार मे आपणो नाम तो छपे है, आ बात भी मोटी है ।

8

कई दिना पाछे मन्त्री मडल मे फेर बदल कर्यो तो रेखा नाम री एक लडकी मन्त्री मडल मे आई । रेखा भोत हो सोवणी लडकी ही, गीरी निछोर, हाथ लगाया मैली हुबै, पतली केळ री सी कामडी, चालै तो धरती लाज मरै । वा पापारी लाडली ही, पापा रै कँवणो स्यू आई । एम० एल० ए० ही । पैली भी वा कदे कदे पापा कनै आया करती, पण एम० एल० ए० वणनै रै वाद तो करीब-करीब घरे ही बैठी रैवती । कार तो राज री मिलेडी ही, आ खुद चलान आ ज्यावती, रात नै मोडै ताई पापा कनै ही रैवती । रेखा म्हारो भोत लाड राखती ।

मू ऊवार बडी होगी ही, डील घालगी । गावा तो बीया ही सातरा राखती, पण अवार मू गावा कानी घणो ध्यान राखण लागगी ।

मू काच रै सामे घणी देर रैवण लागगी । म्हारा बेस भोत लावा हा, म्हारी आख्या ही मोटी ही, नाक ही तीखी ही, रंग गीरो हो, डील भरवा हो, सामे उभार होवण लाग्यो, तो मनै लाज सी आवण लागगी, पैनी मू हरेक री गोद मे चली जावती पण अबै की रै नेडै जावण मे सरम आवण लागगी । ओ काई फरक आयो, क्यू आयो, नी जाणु । रात नै मीठा मीठा सपणा आवण लाग्या लाज, मरम म्हानै छोडन जावती ही केनी । लुगाया पताया कँवण लागगी—स्वराज, तू तो जुवान होगी । हाँ तो, आ जवानी ही ।

एक दिन मू काच रै सामे खडी-खडी बेस बाबै ही, लैरै स्यू एक छोरो जक रो नाम बिनोद हो जको म्हारै घरे घणो ही आवतो, एक मन्त्री रो छोरो हो म्हारै लैरै खडनी होग्यो, बीरी आख म्हारी आख स्यू मिलगी, म्हारो डील हालण लाग्यो, सारै डील मे 'सरण, सरण' होवण लागगी, ओ

मुळवयो तो म्हारो जीव जगा छोडग्यो, म्हू काच स्यू परने हटगी, ओ धत्या गयो जद् म्हारो जीव टिवयो ।

रेखा घणी वार मनै कार मे बैठाव आपरं घरे ले ज्यावती, म्हू बठे बीरं टावर साथै रमतो । बीरं घरे बीरो घणी, एक नीकराणी अर बीरो एक टावर हो—छोटो-सी गुडिया जंडी नानकी, रेखा जंडी फूटरी, एक छोरो राख छोडयो हो बीरं खिलावणै खातर । भोत खिलोणा हा, वा स्यू बा खेलती रंवती । म्हू जावती ही बी गुड्डी नै गोदी मे ले लेवती, नाम तो बीरो नीता हो, वण सगळा बीनै गुड्डी-गुड्डी ही करता । म्हू गुड्डी नै भोन खिलावती । रेखा जद् काम पर जावती अर काम करती तो गुड्डी नै बोनी राखती । एक दिन म्हू गुड्डी नै म्हारै साथै घरे लेगी, वई देर पापा बीनै राखी, वण पापा री गोदी मे पेसाव वर दिया, फेर तो सै ही हसण लाग्या, पापा नै कपडा बदळना पड्या । फेर मां बीनै गोदी मे ली, म्है वई देर ताई वो स्यू खेल्या, फेर ओजू बीनै घरे लेग्या ।

रेखा जद् बात करती तो बीरो बात मे घणो मिठास हो, वई वार बा बात डूगी कर देवती, म्हारै समझ मे कोनी आवतो । मेरं खातर बा कैवती, 'तने म्हू मिनिस्टर वणा स्यू ।' जद् म्हू समझती, म्हू भी मिनिस्टर वण स्यू । मनै बा दिना मिनिस्टर नैडै-सी लागती ।

म्हू अबार इती स्याणी तो होगी हो के दुनियादारी-री बात समझण लागगी हो । अबवार आळा इत्ता कांद्या होवै है के बं कीनै ही वक्तै कोनी । वै पापा अर रेखा न लेवन बात उछाळन लाग्या । म्हू या बात मा नै मुणावती, मा पडेही तो कोनी ही, पण लोग बाग जकी बात करता, बा स्यू ही बा सगळी बाता पड लेवती, लोग बागा री बात ही बी साह अबवार हा ।

मा वंवती—दुनिया भोत टेढी घुळवा गाठ है । ईनै समझावणी, समझणी अर मुळसावणी—भोत थोडी है आ पराये सुख दूवली है, आपणै पर लोग भोत छार खावै है, लोगा नै बात मिन्णी चाहिजै, फेर ही ले तेरी वई के मेरी ।

एक दिन पापा भी इण बात नै लिया गभीर होग्या—बातो सार री बात पदी—लोग पैली प्रचार-प्रसार साह शूर्या करता । साची बात कैवता

ही डरता। अर्ज प्रचार-प्रसार री पूरी छट है। आ अखबारा तो सफा हो गपोळ खीचडो कर दी। जे आ अया ही चालती रयो तो काम करण आळा काम करणो छोड देसी। माई रै नीचें आछो दब ज्यासी, फेर लोग माई करणें स्यू शिझकैला कोनी, भलाई बैठ ज्यासी बुराई दब ज्यासी।

अघवार चार दिन चो-चो करन थमग्या। बारी कण ही ग्यान गिणती कोनी करी। रोळी रै सामी चालें तो रोळो बधै, रोळी नै कोई निजरा सामी नी करै तो थापी थमग्यावै, आ ही बात इण घटना सारु हुई, बात घणी बदी कोनी, आपो दबगी।

एण एक दिन दादी आगी तो वण घर मे सुरळ मचादी। आ आयन बैठी कोनी, सीधी इण बात नै छेड दी—अरै मुराजडी, थारी मा कठै है ?

—मा, थारै सारु घाम घणावै, म्हु कयो।

—अरै चाय तो तू फेर घणा लेई, पैली म्हारी बात मुण।

मा आगी, माम ऊबी होगी।

—बोवो, माताजी, मनै बुलाई, मा कयो।

—अरै वा रेखली कुण है ?

दादी नाम बीगाडन धोलती।

—क्यू माताजी, वा तो मिनिस्टर है।

—लोगा गाव नै थक राख्यो है बे बीरमै रेखली साथै घर वासो कर लियो, वा बीरी दूजी लुगाई है।

मा हसण लागगी, म्हु भी हसी।

मा हभी तो दादी समझणी, मा रसाई मे जायन चाय ले आई। दादी बैठगी, थोडो सारो लियो। फेर दादी चाय पीवण लागगी।

मा थ्यावस स्यू पूछथो—अवै बतावो, काई बात है ?

दादी बोली—म्हु झूठ कोनी कू, बीनणी। म्हु इण काम सारु अठै आई। लोगा मनै टिकण कोनी दी। मनै तो भोत फिकर होग्यो। म्हु सोब्यो—अबार टावरा रो कुण घणी। एक सिपाही हो पुलस मे, बीनै राजा देसी जागीर। वण मरज्याण आपरी घर आळी नै छोड दी अर दूजो ध्याव कर लियो, तो ओ घन अर राज कुबघ करावै। चोखै सै चोखै आदमी रो खोपडी खराब हो ज्यावै। लुगाई की जात इसी होवै रे, रीसी मुनिया रो

तप भग कर देवं । मनें तो रात नै नीद कोनी आवे, वात हँ पाई ? बा वता ।

मा बोली—वात जयी है थे देख लीज्यो, म्हे पाई बताया ?

—कोई रेखली बताई, गौरी सी छोरी ।

—ये देखल्यो, ओ घर पडघो ।

—की होवतो तो तू हसती कोनी, तेरो डोळ ही बिगड ज्यावतो, सीक भोत पोटी हुवै ।

दादी पुराणी लुगाई ही, बीरं वनें डेर सारो अनुभव हो, नई वात नै तो कोनी समझै, पण मार हर वात रो काड सकै ही, चाहे नई हो पुराणी हो । बात रो मूळ कोनी बढळ सब चाये बीरं ऊपर कोई रग बढा देओ ।

दोपारं पापा दौरै स्यू आग्या पण रेखा कोनी आई, दादी नै उतावळ ही रेखा नै देखण री । दूजें दिन रेखा दिनगै पैली आगी । आवता ही सीधी आगण पर कोनी आई । वा सीधी पापा रै कमरै मे गई । गौरै रग पर बढतररी साडी भोत ओपै ही । दादी नै अबार बेरो कोनी हो । थोडी देर पाछे दादी नै म्हू वतायो तो वा सीधी पापा रै कमरै मे गई ।

दादी बेगी ही पूठी आई, दादी रो थोबडो मूजेडो हो ।

—हू, आ है वा रेखा, बीनणी, है की दाळ मे काळो ।

मा मुळकी अर बोली—क्यू माताजी ?

—अरै राड रै कोई लाज न सरम, बीरमै रै सारै बँठी जाणै बीरो ध्यायेडी हुवै, हाथ स्यू चाबी सी घुमावै, मूडै पर तो सरम रो नाम ही कोनी, थोबडो सीधो ही पडघो है, धोतडी काधै पर नेर राखी ही राड रै दो चोटी ।

—दादी, होळै खोलो, म्हू कयो ।

—म्हारो काई तै है, म्हू तो बीरं मडै पर कँय द्यू, पण वा तो अबार गई । तेरै बाप मेरै पमा और लगाई, भेरा पग ही पापी होग्या, इमै राड रै दरसणा म टोटो । राड चालै ज्यू वँस्या राड चालै, आ क्यारी मनीस्टर, होग्यो जनता रो भलो ई कुलछणी रै भरोसै ।

इतै मे पापा आग्या । पापा आवता ही की दादी मट्टी पढी, पण बात चालती राखी—'हँ रै, बीरमा, मनें तो आ लुगाई आछी कोनी लागी ।

—क्यूँ मा ?

—बेटा, इँरें तो लुगाईं आळा-सा लछण ही कोनी ।

—मा, आ है आजाद देस री आजाद लुगाईं । बोले जद् लाखू आदमी इँरें मूडे बानी देखें, मिनिस्टरी सोरी कोनी, तेरी बीनणी नै तो बीनी बणावै, पढी लिखी, स्वाणी समझदार, अक्कल री धणी है, देस आजाद होग्यो, मा, लुगाईं नै बराबर रो हक मिलग्यो ।

—ओ हक तो म्हारी समझ में कोनी आयो, लुगाईं रो टाचरो अर गाडी रो पाचरो कूटचा काम देखें, लुगाईं नै इत्ती सिर चढाणी आछी कोनी ,

—यारी बात अबै काम री कोनी रयी, माळा फेर, भगवान रा भजन कर ।

—म्हू कोनी कऊ, वो भूरजी आयो हो, रै मेरै बनै, तेरो बेली हो न पुराणो, बण इसी बाता करी, इसी बाता करी रे पूछ मत । बोल्यो तेरै बेटै नै अबै अम्बर टोकसी सो दीसण लाग्यो । आ रेखली, तेरै बेटै नै, घर नै अर राजनै ले बँठली, इसी इसी बाता करी, मेरी तो नीद हराम कर दी । एक छापो साथै ल्यायो जको पढन सुणायो, मै तो चकरो गुम होगी ।

—भूरजी वावळा होग्या, अबार, मा, पापा कयो, बीरै सारै री बान कोनी रयी । वो साठ रो होग्यो, बीरो साठी री बुद नाठी होगी । आग्या आपा रोटी जीमा साथै ।

पापा भोजन करण लाग्या, दादी भी साथै बँठगी । फेर तो पापा गाव री सगळी बाता बुहारली ।

दुई दिन रेखा मनै अर दादी नै आपरै घरे लेगी । रेखा रो घणी भी बठै ही हो । म्हा दोना री बडी खातरी करी । पैली नास्तो, फेर भोजन, भोजन में कई तरा रा पकवान । दादी रो जीसोरो होग्यो । म्हु कई देर ताई गुडडी साथै खेलतो रयी । बीरो घणी दादी रै पगा लाग्यो । आवती बार रेखा दादी रै फेर पगा लायी, एक बेस अर सौ रिपिया दिया । बीरै घणी कयो—आ यारी टाबर है दादी मा, म्हारै तो बिरमानदजी माइत स्यू ही वत्ती है, इसा ही माताजी है । यारै तो अँ कोई अक्सार जलम्पा है, एहडा मिनख घरती पर कदेकदास ही आवै है । म्हे तो यारी ~~छायो~~ घर पळा हा ।

रेखा दादी अर मनै पूठी गाडी मे भिजवायी ।

दादी बाग बाग होरी ही । आवता ही बोली—बीनणी, लोग मर ज्याणा इया ही बर्क है, काळजो बळै काळजो, ईस्कै रँ मारै करै ए, म्हु अवार समझी । रेखा है लुगाई लाख रिपिया री, देख, मनै एक् बेस दियो है, सौ रिपिया ।

मा दादी री खुसी नै आपरी खुसी मानी ।

9

अबे कोठी अर बार म्हारै सै मे होगी । न कोठी म्हारै साह नई चीज ही अर न कार इसो लागण लाग्यो जाणै म्हारी जिन्दगी साथै आ जुडेडी हुवै । पापा वनै भीड रो कोई ठिकाणो कोनी, दिनगै मिलण आळा रो तातो साग ज्यावतो, मोडै ताई आ लगस टूटती कोनी । पापा न्हाघोयन बँठ ज्यावता हरेक री सुणता, आपरी जाण मे हरेक रो जीतोरो कर भेजता । म्हारै विचार मे ओ काम भोत दोरो हो, लोग भी की आस लयन आवता । सगळा जायज बात लेया आवता, आ बात कोनी ही । सगळ ही पापा रा आदमी होवता, आ बात भी कोनी ही । पापा नै आपणै आदमी री पह्चाण साथै काम री भी पह्चाण ही । पापा काम नै की तरीके स्यू करणो है, काम करणो है या टरकाणो है आ बात भी पापा स्यू छानी कोनी ही । पापा नै कँवणै स्यू सगळा काम हो ज्यावता, आ बात भी नी ही, कई काम तो आपी हो ज्यावता, पापा रो नाम होवतो, कई काम पापा जद् गोडी लगावता जद् हावता । पण कुल मिसा'र भीड बणी रँवती, कई तो ऐन नडै हावता, वँ कोठी मे ठहरता, वा साह कोठी मे जगा ही, रोटी और चाय कोठी स्यू ही मिलती । अवार मा घण करा आदमिया नै मक्ल स्यू पीछाण लागगी, बारा नाम तकात लेवती, ईस्यू पापा री राजनीति मे फायदो होवतो । इण बात नै मा आछी तरिया जाणती । पण मोटी बात आही के पापा रा आदमिया

रा काम हावता, ओरा रा काम कोनी हावता, ओ जनता रो राज हो, आ बात तो कोनी जचं, हा पार्टी रो राज हो । पण कदे कदे दुसमण नै दोस्त बणाणो हावतो अर पार्टी नै साथे लेवणा होवतो तो पापा वीरं काम में भी रचि लेवता, पण कदे कदे कई साप भी दूध पी ज्यावता ।

पापा रो काम बदतो दीख्यो तो पापा आपरी मदद सारू दो आदमी राख लिया—चैनसिंह जी अर रामनिवास जी । चैनसिंह जी आपरी कोठी न्यारी लेली, पण रामनिवासजी आवता-जावता रैवता, दोनू ही पाकेडी ऊमर रा हा ।

चैनसिंहजी जद् पैतीपोत आया, बारी नाड निकलेडी ही, पेट में आळा पडरचा हा, जवाडा बैठेडा हा चाहे मुट्ठी दाणा घालदूचो, मूड पर भूर उडै ही, पासळा चाहे गिणल्यो, पण गिण्यां दिना म बारी काधो मचग्यो, मूड पर लाली आगी, पेट आगीने आवण लागग्यो, रोज सूट घदळघा करता, इया लागता जाणें बिना विभाग रा मत्री होवें । बारें केने नित नई कार होवती । फेर पतो लाग्यो के राज रा लखपति, करोडपतिकाम साह बारें केने आवता अर आपरो काम करावता, म्हू एक दिन पापा रै साथे बारें बगलें में गयो, बगलो काई हो, एक रहीस रो घर हो जाणें, कमरो पूरो सजेडो, माही टेली-विजन अर टेलीफोन । बगलें रै बारें रहीसा रो कारा खडी, म्हारी कार तो बारें मामें की कोनी ।

चैनसिंहजी, लोग कंवता, बढिया ऊ बढिया दारू पीवता, बढिया ऊ बढिया भोजन करता, वा एकला रो खरचो दो हजार हो, बारा टावर टीकर वठे कानी रैवता । ओ पीसो कठऊ आवतो, राम जाणें, पण बारें की बात रो कमी कोनी ही, आ म्हाने ठाव हो । रामनिवासजी ज्यू त्यू बारें रैवता पण आवता, जद् वै भी बी रहीसी टाठहू, वै तो पैती स्यू ही मोटा ताजा हा, वै जात रा बाणिया अर चैनसिंहजी ठाकर ।

आ दोनो नै लेयर फेर अखबारा में तुरळ मची, म्हू पढी, फेर पतो लाग्यो के बारी काई काम हो । अ पूरें मत्रीमडस रा दलाल बलाया गया जका रै माध्यम स्यू सगळा मत्री रावें, फेर तो एक दिन अखवार में निकली आ खबर म्हारें पापा रै खिलाफ ही के म्हारा पापा चैनसिंह रै मार्फत एक काण्ड में पूरा लाख रिपिया घाम्या । म्हारी पापा री बडी बदनामी ही—

म्हानै ओ तो दुख उठघो, पण पापा वनै एक लाख रिपिया आग्या, म्हारै मन ही मन मे लाहू-सा फूटघा। मानै कयो जद् मा सगळी बात ही धूड मे मिला दी—वेटा, सगळी बाता झूठी है, तेरै पापा नै बदनामी दिराणै सारु लोग अँ घधा करै है, पण म्हारै वम जमी क्यूके बिना पीसा चैनसिंहजी रै डील पर चरबी कोनी चढती।

एक दिन फेर स्वामीजी आग्या। स्वामीजी आवता जद् एक ओळमै री पोटळी बाधन ल्यावता। म्हू बारै आवता ही म्हू समझणी, बाबो ओळमो लेयन आयो है। स्वामी जी साची पूछो तो साधु ही हा, साधु रो मन पाप पुन स्यू दूर होवै है, वै पाप रै तो नेडै ही कोनी जावै, जद् पाप नै काई समझै। बारो व्यक्तित्व दूध सो पधितर हो, वामे हळको सो उफाण आवतो अर थोडा-सा ठडा छाटा दिया अर फेर शीतल। पण पापा रो व्यक्तित्व वेहद व्यापक हो। वै हसता तो एहडा लागता जाणै परभात री वेळा मे भात भातरा फून खिलैडा होवै अर वा मे एक झरणो चालै, घाणचकै एक पल मे वै गभीर हो ज्यावता ज्यू हिंवाळो ऊभो है। जद् वै बोलता तो जाणै डूगो दरियाव एक गतिस्यू हळवा हळवा चालै है। जद् वै रिसाणै होवता तो समदर आपरी सीव छोडतो सो लागतो फेर एक दम एहडी करवट लेवता ज्यू तूफान हो अर एक झटकै स्यू ठडो पडग्यो।

पापा स्वामी रै पगा लाग्या अर बैठग्या वैजाणै स्वामीजी रै ओळमै सारु त्यार हा। स्वामीजी समाज सेवी हा तो पापा राजनीतिक। पापा स्वामीजी नै आपरा गुरु मानता, पण स्वामीजी आज्ञादी न मिलणै ताई पापा रा गुरु रहघा, जद् ताई स्वामीजी अर पापा रो एक मारग हो, पण सत्ता रै आणै रै बाद दोना रा मारग न्यारा न्यारा होग्या, पण स्वामीजी रै ओजू ताई आ बात समझ मे कोनी आई। स्वामीजी कयो—'बिरमानद, म्हू एक बात सुणी कान पापी है, म्हू कै नी सकू, बात कठै ताई साची है, पण मनै भरोसो है के आ बात झूठ हो नही सक्कै, जद् इतो रोळो होग्यो है तो की तो साच है ही, ये लोग आ वमंचारिया स्यू इसी साटगाठ कर राखी है के हर थाणै रो थणैदार एस पी नै पीसा देवै, एम पी, आई जी पी नै पीसा देवै फेर आई जी पी. धनै पीसा देवै।

पापा बीच मे की बोलै हा, पण स्वामीजी की वळ हा, पण स्वामी जी

बाने बोलण कौनी दिया, वै बोलता ही रया—‘जद् कर्मचारी घ्रष्ट होसी तो न्याय कठै, गरीब रो भलो कठै, राज तो वो ही बडा आदम्या रो, अमीरा रो, गरीब तो बया ही कूकता रया, कूकता रंसी, म्हारै मायै मे आ आजादी जमी कौनी ।’

पापा बात नै टाळता कयो—स्वामीजी, एक बात आप नै कऊ हू, या तो म्हे इण दस नै एहडो बणा देस्या के ओ पूठो सोने री चिडिया बण ज्यासी या इणनै एहडो बीगाड देस्या के आवण आळी पीढी इनै सुधार नी सकैली ।

—आ तो म्हारै जर्ब है, पण एहडो क्यू काम करो जीस्यू ओ खोइजै, स्वामीजी कयो ।

—राह आपी बर्ण है, स्वामीजी, कीरै बणाया कौनी बर्ण, आज ससार री रीसी, मुनि, विचारक, चिन्तक कितो सोच्यो, विचारघो, चिन्तन कर, आप आप रै ढग री व्यवस्था दो, पण सृष्टि स्यू पाप नी मिट सकयो, अन्याय नी मिट सकयो, शोषण नी मिट सकयो ।

स्वामीजी फिर मोच मे पडचा अर बोल्या—तो आपा अमा ही तरळो मारघो, आपरै राज खातर गरीब आगै आयो, त्याग करघो, खोगा जेळा भरी ।

—आ बात सही, पापा कयो, ओ राज अवार भी गरीब सारू है, गरीबा नै जमीन देवा हा, गरीब नै स्कूल मे भरतो करा हा, गरीब स्यू राज सारू राय मागा हा, पण गरीब ओजू गरीब है, हर ढग स्यू गरीब हू, मन स्यू गरीब, तन स्यू गरीब अर धन स्यू गरीब । बीरी ओजू कोई ओकात कौनी, बीरी ओकात बणाणी है, बीनै शिक्षा देस्या, राज मे सीर देस्या, वो धीमै धीमै आपरी ओकात बणा लेसी, बीनै आज सौकषू सौपद्घा तो जेडो कुछ है, जेडो कुछ होवणो है, बीनै खतम कर देसी । बीनै आज देस रा कारखाना कया सौपद्घा, एक झटकै स्यू राज रो घदळाव करद्घा तो देस रो नुकसान हो जासी, माक्सँ भी आ ही बात कयी है ।

स्वामीजी कँ थोडी थोडी बात जमी, पण वै ओजू तिर हलावता ही रहघा, बारो जीव टिकयो कौनी ।

पापा फेर कयो—म्हे लोग गरीबा रा प्रतिनिधि हा, आज सारा प्रेस पूजीपतिया रा है, प्रचार मोटा सेठा रै हाथां मे है, वै चावै कौनी कि म्हे

साग राज करी । म्हारी पार्थी म दो मुट्ट है एक मट्टी रो, एक लरीवा रो,
 मू सोम गरीवा रा आदमी हा मू माया रें विताऊ प्रचार है, खाओरो ।
 मू आज काम मनी हू ना प्रचार म्हारे मारे पहरधो है ओ गरीब जवा
 म्हारे मायें कुदेहो है इनी मू मू पागा हावना धारे है भा बाग भररे
 मण्ड म भा ज्यागी जर्न दिन भापरे मण्ड्री बाग मण्ड म भा ज्यमी भाव
 थोटमा मदन म्हारे बन बागी आमा ।

10

म्हारे हील म बेजा परक आवण सामग्या । भागीपार्ने री मूपादा
 बंधन सागगी— भा लो ब्यावण जागी हागी । ब्याव रो नाम सेवती ही
 म्हारे अग अग म मुदमुदी होवण साग ज्यार ती । गोमै रें मारें ऊभी हावती
 लो मू आप ही सात्र मरती । मू पासती ता एहो मारती जाँ म्हारी
 टागा म म्निग पाग्या हावै । बाइ म्हारे हसतो दीवतो, पून म्हारे मुजवता ।
 जुवान टागा री आग्या म्हारी आग्या म दगर्न री बेरटा करती, मू नाइ
 नीधी कर सेवती । मू म्हारे उभार पर पुनी रावण सागगी । इतो सार्ने
 हो जाणें नई पीज जकी म्हारे म अवार ऊभर आई है, इनी मू वाकती,
 टिगणो चाऊ ह । टीगरा रा हरकता म रीम भी आंथी पग जीमार्ने भी
 हावतो । अरें म्हारी आग्या काजट बिना कोनी रीरती, मूई पर हटतो
 हटका पावडर आरें टागें मगन सेवती । अरें म्हारे म्हारा बेग लटकता
 कोनी मुहावता । जाण अणजाण म मू गरीर नै गिणमार देवती ।

बिनाइ ही ओर नेट आवण सामग्यो । बनै बंडा पोथी पढ़ा साग
 ज्यांवतो धाग करणे री बेरटा करतो, म्हारे मूई बागी देवतो ही रीवतो ।
 म्हारे धीरी हरकता भेडी सागती ।

एकरबो एक कागद म्हारी पोथी म मलन चन्वो गयो—माडो कागज,
 पढ़ता ही मरम आरै ।

फेर एक दिन वो म्हास्युं बाता लोंग्यो । रात नै कोई पिककुर देखन आयो हो । बीरी बहाणी कँवण लाग्यो । फेर च्याहू, कानी देखन बोल्या—स्वराज, तू म्हा नै आछी भोत लागे । म्हु बोली—म्हु तो सगळा नै ही आछी लागू, मा नै, बाप नै, म्हारै भाई नै, रेखाजी नै, दादी नै, सगळा नै जका म्हारै घर मे रवै ।

—नी, नी, म्हु थास्यु प्रेम कहू हू ।

म्हु फेर बोली—प्रेम तो भोत बडी बात है, प्रेम स्यु ही दुनिया वसै है, भगवान ई धरती रँ जीवा स्यु प्रेम करै है जद ही आ धरती वसै है, मा-बाप आपरी औलाद स्यु प्रेम करै तो टावर पळै, फेर बेटा बेटा आपरै मा-बाप स्यु प्रेम करै जद मा-बाप आपरो बुढापो काटै, भाई आपरी वहन स्यु प्रेम करै जद वो बीनै सामरै स्यु ल्यावै । विनोद, तू इसो ही प्रेम करै तो तू म्हारै घर रो आदमी है, पण मनै तो तेरो प्रेम कोनी लागै, तेरो माथो सिनेमा सू खराब होयोडो है । म्हु सिनेमा देखू ही कोनी, तू सिनेमा मे ज्यु टीगर टीगरी प्रेम करै बीसो करै है तो मनै माडो लागै, तू म्हा नै कामज-दियो, बीरै माय वास आवै ही, म्हु फाडन सँद्रिन मे गेर दियो । म्हु आ बात तेरै पापा नै, मम्मी नै कँस्यु के तू अबार सिनमा आळो सो प्रेम करण लाग्यो है ।’

विनोद हाथ जोड लिषा । पतो नी, जुवानी एहडै प्रेम स्यु क्यु डरै, इण म जरूर कठई माडोपण हुवै, माडै काम स्यु हरेक डरै । आछो काम स्यु तो आदमी रो सीनो फूल ज्यावै, वो सगळा री ‘वाह वाह’ लेवण सारु आगँ आवै । विनोद फेर तो म्हास्यु कतरावण लाग्यो, वण ज्यु स्यु घर छोड दियो ।

म्हु कदे बडेरा री गोदी मे बली ज्यावती, अब वाही बडेरा रँ सामी आवणै मे मनै सरम आवण लागगी । अब म्हु पापा रँ सामी भी कोनी बँठती, पापा भी मनै गोदी मे कोनी लेवता । पण म्हारो लाड भोत राखता—‘बेटा मेरी, बेटा मेरी’ करता ही रँवता । कदे कदे मनै भोत ही आछी बात बतावता, जद वँ मूड मे आवता, जद वानै बेल मिलती । पापा री गभीर मुद्रा भी भोत सुहावणी लागती । कदे कदे चँनसिहजी म्हारी गाल पर हठको चपत लगा देवता, साड री चपत जकी मे मुध मिटाम होवतो है ।

जद् मू गीतार्ण होरनी तो मा स्यू भी सडती कोनी चूवती, जद् घनसिहजी बँवता—'आ मिचं हे ततया मिचं'

नीरा जर निशा भी म्हारी तरिया जुवान होगी । नीरा भोत पिक्कर देखती, वा भोत बाता मुणावनी । निशा पिक्कर कानी देखती, बीन बाता कोनी आवती, वा तो पढाई री बात करती । वा पढाई मे भोत हुसियार ही । वा स्कूल री, पोय्या री बाता करती । म्ह तीनू बँठती तो खळीमळी बाता होवती । म्हा तीना री जाडी आच्छी ही ।

म्हे तीनू ही ग्यारवी पास करली तीनू ही कॉलेज मे चली गई, ईन स्यू आम चुनाव आयो—देस रो साथै राज रो । लोकसभा रो साथै विधान सभा रो । मुख्य-मंत्री पाडे अर पापा मे खटपट होगी । पाडे दखणपधी विचारधारा रो मिनख जद के पापा वामपधी । एव दिन पापा अर पाडे दोनू आपणी कोठी मे तू, तू, में में हाग्या । पापा चार बार थाही बर्र—थारी नीति गाव विरोधी है, किसान विरोधी है । पाडे बारबार आपरी नीतिया रो पख लेव । इस खटपट रो असर चुनाव री टिकटा मे होयो । दोना वा ही चेस्ता बगी के आप आपरें आदमिया नै टिकट मिले । पापा एव चालाकी और करी पाडे भी करी—जठे बारें आदमी नै टिकट नही मिली, बठे दोनू बीनै हरारण सारु आपरा आदमी खड्या करया । हकीकत वा ही के प्रचार पार्टी रो कोनी हो, आपरें आदमिया रो हो ।

पँलडो चुनाव जठे राजा महाराजा स्यू टक्कर रो हो तो ओ चुनाव आपस रो टक्कर हो । राजनीति सीधी स्वारथ कानी चाल पडी, ओटैपण पर आगी ।

मू पापा साथै घणकरी सभावा मे गई अब पापा री नीति म्हानै राजनीति मे त्यावणें मे ही । पापा आपरें साथी सारु जम'र प्रचार करता, घर घर घूमता, हर तरिया रा हथियार आजमाता—जातिवाद रो वारो अमली हथियार हो । पीसा अर दारु री भी खुली छूट दे राखी ही । पण जठे वारो आदमी नी हो चाहे पार्टी रो हो, बठे या तो बी जावता ही कोनी, जावता तो कुवेळै जावता, जे टेम भिर पूच भी जावता तो पेट दूखणें रो बहानो बणा लेवता । आपरें आदमिया स्यू ओनै मिलता अर पार्टी रें उम्मीद-वार नै हरारण माफ फँवता अर आपरें आदमी नै समर्थन दिलवाता ।

इण चक्कर म म्हे एक दिन म्हारै गाव भी गया ।

गाव में म्हारी भोत आवभगत हुई । पापा रै स्वागत मे गळी/गळी मे दरवाजा बण्या । मच भोत सजायो गयो, पण म्हे ऊतरघा म्हारै घरे ही । दादी बठे ही । दादी रै रहण-सहण मे की फरक कोनी । बोही कच्चो कोठो जको म्हारै थका हो । कच्चै कोठे मे एक माचलियो अर बी माचलिये मे एक गूदडो । म्हु दादी नै बोली—दादी, भोत गरमी पडै अठे तो ।

दादी री तो वै ही बात—अरै सुराजडी, भोत मोडी आई गरमी आळी, नेरै बडेरा अठे ही दिन काडघा, तेरो दादो ई कोटडी में, ई गरमी में रयो, अठे ही मरयो । तेरो बाप अठे ही पढयो, तेरी मा अठे ही बीनणी बणन आई ।

म्हु काई बोलती । वो धगत एहडो हो के म्हारा जी हजूरिया री काई कमी । पैली म्हारै ठैरणे सारू व्यवस्था नाकै बणी ही, पण म्हारा पापा तो पूरा राजनीतिक, वा आवता ही फैसलो करयो के म्हु म्हारै घरे ठैरसू । फेर तो इन्तजाम करण आळा मिनटा मे घर रो रूप बदळ दियो । दरी गद्दा, मसद डालिया, चादरा मिनटा मे आया विछण्या, पण दादी एहडी जिछण के वण आपरो खाट, गुदडियो कोनी बदळन दीन्यो ।

म्हु हवा ल्प, पण पसीना कोनी मिटे, मर्न महसूस होमो, आदमी रो सरीर अमीर कोनी हुवै, रहत अमीर होवै । म्हारै रैवण रो डग एहडो अमीरी हाग्यो के अठे तो एक मिनट ही जीध कोनी टिकै । आधा गावा पसीने स्यू भीजग्या, पवन लेंबता लेंबता हाथ धाकग्या, जीव घुटे, कठे जावा । दादी स्यू मन री बात करती, पण जीव टिकै जद होवै । गाव री छोरघा आसै पासै छडी, म्हारै कानी घुरै, पण बोले नो । म्हाने कोई जाणै ही तो कोनी । फेर म्हारो पैहराव, बेसभूसा एहडी के वाने अचभो हुवै । वारै तो बोही घाघरियो, छोटो सो कवजियो । कठेइ फेर बदळ होयो कोनी । भवार ताई फेर बदळ करण आळी चीज गाव मे बापरी कोनी—नडकिया री स्कूल अर शिक्षा । म्हु मन मे पूरी बात धारली के अठे छोरघा रो स्कूल जरूर खुलवास्या । पापा तो दिन भर गाव मे मिलणो जुसणो राख्यो । बी ताऊ रै घर तो कदे काकै रै घरे । की दादी स्यू बात करै तो करै की भाभी स्यू मिलै । पापा तो वै ही सागी हा, पण अवार जको मत्री पद स्यू धदलाव

आयो, सो लोगा नै अचभो पैदा करण आळो हो । पापा आगें आगें, बारी गाडी लारें लारें । वै आखें गाव मे गाडी पर कोनी चढ्या । उको भी वानें घरे मिलणें सारू कवें, वै जावें । वै बडेरा स्यू घणा मित्या । जुवान मोटपार तो वारें साथें फिरें ही हा, पण लुगाई अर बूढ़ा क्या मिलें । पापा रें आवणें स्यू गाव न एक मेळो सो मडग्यो, नई हणक होगी । थोडी देर पाछें मनै भी बुलाओ आग्यो । म्हू भी पापा साथें होगी । म्हारें जावता ही तो लुगाया अर छोरघा रो गट सो जुडग्यो । माची पूछो तो कई जगा म्हारें टिपणें सारू जगा कोनी मिलती, मोटपार लुगाया नै पासं हटावता । असलियत आ हुई के म्हारें आवणें स्यू लुगाया, छोरा अर छोरघा रें एन अचभो हाग्यो । कारण भी तो हो म्हू छक जुवान ही, गौरी निछोर, बाळा रें बटमं बतई नई फेशन, सलवार, जपफर पंरण नै, गाव आळा तो इसी छोरी देखी कठं । कई लुगाया तो कवें—आ तो परी सी लागें, भई । आवभगत भी एहडी के कटई दूध, कठई हलबो, कठई चाय । आदमी घालें तो क्याम घालें । कठई पापा सोरें की एक डळी उठा लेवें, कठई चाय रो एक गुटको ले लेवें, कठई दूध रो एक पळियो । आ बात ही म्हू करती । दिन छिपें पाछें म्हे लोग घर आया । वारें माचा ढाळ लिया, पेर सो भोकळी हवा ही, ठड ही । पण लोगा रो, लुगाया रो बोही जमघट । पापा गाव री ही बात करी, फमला री बात करी, घाटे वाघें री बात करी, आपरी पुराणी बात करी । आपरें भायला री बात करी । राजनीति रो एक आव वा आपरें मूडें में कोनी घाल्यो । पापा मनोविज्ञान रा माहिर आदमी हा ।

रात नै मीटिंग हुई, भोत मिनख भेळा हुवा, लोग अर लुगाई । पापा आपरी पार्टी री बात कयी । बीनै मजबूत बणाणें री बात कयी, घोट देवणें री बात कयी । लोगा म्हानें बोलणें सारू जोर दियो । म्हू भी बोली । म्हू लाबो भापण तो कोनी दे सकी, पण पार्टी री छोटी सी बात कयी, शिक्षा सारू बात कयी, फेर एहडी घोपणा करी के जे म्हारी पार्टी राज मे आई तो अठें छोरघा रो स्कूल जरूर खुलवा देस्यू । लोगा म्हारी बात पर बडी ताली बजाई । लोगा अचभो कर्यो—अरें मिनख तो भापण देवें ही पण आ री लडकी भी भापण देवें ।

पापा रस्तें न मनै भापण पर स्यावासी दीनी । बोल्या—तू तो म्हा

स्यू भी कमाल करगी। मू ताळी बोनी बजवा सक्यो, तू ताळी बजवाली।
मू घोपणा बोनी कर सक्यो, तू घोपणा कर दी। पापा भोत मृग हा।

मू कयो—पापा, गाव आळा कितो लाड कर्या आपणो आपा इण
रें बटळें मे काई दे सवा हा। कित्ता आछा मिनघ है।

पापा कयो—तू तो भावुक हो ज्यावं है, राजनीति अर भावुकता रो
मेळ बोनी। भावुकता मे दया री पुट है, जठे राजनीति साथे भावुकता मिली
अर राजनीतिज्ञ मात ग्राग्यो। आपणो उद्देश्य पार होवणो चाहिजे पण
उद्देश्य मारू सो आछा मदा करणा पडे, बोरा आदर्श अर सिद्धान्त तो पोधी
मे पढावणे रा है, अे तो साध्य है, माघन सारू आ पर जोर दवणो, अवस री
बात बोनी। पुलिस चोर पकड्यो चावें जे पुनिम सोचें वे बेगुनाहक्यू भुगर्त,
तो गुनहगार भी ई री आड मे लुब ज्यासी।

फेर तो चुनाव मे जकी बाता होवण लगी, वें इत्ती माडो वे जे कोई
मुणें तो वाना रा कीडा शड ज्यावं। चोट लेवणे सारू कोई बसर बोनी
राखोजी अठे तक लोगां करो वे भोळा मिनघा ने भुञ्जान कठे रा कठे ही
लेग्या, इण मे न तो मत्ता आळी पार्टी लैरें रयी अरन विरोधी।

मू पापा ने निरास होयन पूछघा—'चुनाव रो ओ रूप कद ताई रैवसी ?
—जद ताई बोट रो राज रैमी, पापा रो जबाब हो।

चुनाव रा नतीजा आया तो बात पेचीदा होयी। पापा तो जीतग्या,
पापा रा घणकरा आदमी भी जीतग्या, पण पार्टी राज बणावण सारू बहुमत
मे बोनी आई। अनै बहुमत त्यावणे सारू लाखू रिपिया बाळना पडघा।
राज ता बणग्यो, पण कित्तो दोरो। मू मन मे करती—जके रा साधन
पाक बोनी, फेर साध्य पाक कया रैसी। अे लाखू रिपिया कठे हूं तो
आवें ही है राज री खजानो कया पाटें कीरा घर पाटें, फेर राज रें आ
नुमाइदा स्यू मनमाती क्यू बोनी करावं। बीरें वावजूद भी अे लोग दाबो
करें रे म्हे लोग भ्रष्टाचार दूर कर देस्या, कित्तो झूठ अर करेब है। पखपात
अर भ्रष्टाचार तो आरी जड मे है, आम आदमी काई चावें है, रोटी अर
रोजी मिल जावें, कौटं, कचेडी मे धक्का न खावणा पडे, न्याय सस्तो अर
सारी मिल ज्यावं। पण आ हाताता मे तो राज पूजी रें सारें लागर्यो है,
भ्रष्टाचार रें काई स्यू चालें है, फेर सांतरें शामन की कल्पना करणी ही

फालतू है ।

एक और मकट आयो पापा रै सामँ । पापा री सिखायत हुई केन्द्र मे, के बिरमानन्द आपरै स्वारथ सारु आपरी ही पार्टी रै आदमिया नै हराया । केन्द्र स्यू जाच सरु हुई, पण अवार पार्टी मे दो दल आमँ सामँ हीर्या हा, एक दूजे री टाग छीचै हा, इंरी जड राज्या मे कोनी ही, केन्द्र मे ही । केन्द्र मे पापा रा आदमी तकडा हा । बां पापा नै बचा लिया । उलटो मुख्य-मंत्री पर आरोप लाग्यो के वो राज मे टीम भावना स्यू बाअ कोनी करै समाज-वाद सारु काम कोनी करै । पापा आपरै उद्देश्य मे सफल होग्या । पाडे मुख्य-मंत्री रै पद स्यू हटग्या । घणा लोगा पापा नै मुख्य-मंत्री रो पद देवणो चाहै हा, पण बा एक ही बात कही—राजनीति टेढी खीर है, मुख्य-मंत्री रो पद काठ री हाडी है, मू काठ री हाडी कोनी बणणो चाऊ, जावा नै राज करणो है, समाजवाद सारु राज करणो है । आपा आपणँ लवेज रो मुख्य-मंत्री ले आवत, अर बा जानकी कल्लभ जी शर्मा रो नाम दे दियो, फेर बागी जीत होगी । पापा री पाचू घी मे, बारी पायली ओजू बाअण लागगी । अरँ तौ पापा को नाम अखबारा मे जगमगावण लागग्यो, आ पर विशेष लेख लिखीग्या, प्रधान-मंत्री तकात पापा रै नाम नै पूजण लागग्या । पापा मे एक ही खाग बात ही के बा आपरी जड जनता मे जमा राखो ही । काम करावण मे वै झिझक कोनी करता, चाहे कोई बटैऊ आओ । रमोवडे रो काम भा रै हाथ मे हो । टूक रो छायेडो नीचै न देखै, अर जून रो छायेडो ऊपर न । आवण आळै नै रैवण नै जगा मिलजवावती, पीवण नै चाय, खावण नै रोटी । पापा काम करावणँ री चेस्टा करता । वो रोवतो आवतो अर हसतो जावतो । वो गावा मे जायन पापा रा गीत गावतो । पापा री हवा गाव-गाव मे बणगी । पापा रो कँवणो साची हो—'राज री जड जनता मे है, जनता री जड गावा मे । गाव रै आदमी नै आदरो, राज री जड हालै कोनी । गाव रो आदमी गीत गावणँ मे भाड स्यू भी बत्ती । पापा री आ राजनीति काम करै ही ।' पापा एक दान बदे बदे दान मे बँधता—'धन आळै स्यू धन खात्यो, कोई गुन'ह कोनी, गाव आळै रा पाच गिपिया ही लगादपो, वो ब्यारूकूटा टिठ करमी, वीरा पाच पीसा बचादर्या, वो गीत गामी ।'

एक दिन भूआ आयी, भूआ म्हारी गाव मे रैव, ठेठ गाव मे एक ढाणी मे । वा भात नूतण आई, बीरी बेटी रो ब्याव । वण हट कर्यो — म्हू तो स्वराज नै साथे मे ज्यास्यू । म्हाने भी चाव चड्यो ।

मा तो इती बात कयी—स्वराज नै पूछल्यो जावें तो, म्हारें काई अठे अणमर्यो पड्यो हे । बीरी पढाई खोटी न हुवें ।

म्हारें घर मे आ खास बात ही के कोई कीरें काम मे टाग कोनी बडावतो । पापा तो कीरें की कंवता ही कोनी । म्हं भुआ रै साथे होली ।

भुआ रो गाव काई हो—फक्त च्यार घर, गाव रो नाम ही कोनी—ठाणी, कुणसी ढाणी, जद् लोग कंवता—शुवारजी रो ढाणी—म्हारें भुआ रै सुमरें रो पडदादो अठे आयन वम्यो हो, बीरें नाम स्यू आ ढाणी वणगी । ढाणी मे भी काई-झूपडा ही झूपडा, एक दो खुड्डी । म्हारी भुआजी रै दो झूपडा, एक खुड्डी अर एक चुन्नो लगायडो कोठो जकें रै ऊपर टैण । म्हू कोठी स्यू निकळन अठे आई तो सारो माहील ही वेडव अर अजीब लाग्यो— ब्याव रा ओजू पन्दरा दिन—पन्दरा दिन अठे कया आवडसी ।

छोरचा अर लुगाया म्हारें आमै-यासै आऊ भी । म्हू नहायी, धोयी, गावा बदळ्या, भुआजी रै घरे एक गहरो नीम हो, बीरें तीचें माची घालन बँडी जद् की जी मोरो हीयो, फेर तो धीमै-धीमै छोरचा सेंदी हुगी । भुआजी रो जकी छोरी रो ब्याव हो—बीरो नाम हो—कमला । बीरी छोटी वहन रो नाम हो—नीमा । दोनू छोरजा ही फूटरी ही । एहडी लागे ही जाणें बारो रूप घोरार ऊपर बँठन घडयो होवें—ऐन घोरार जेडी राती । बारो फुटरापो कुदरत स्यू जुडेडो, नवळीपन तो वारें आसै-यासै नी, रूप ज्यू ढुळ-ढुळ पडें । सरीर पाटू-पाटू होरचो हो । होवें क्यू कोनी—भुआ रै दो भैम अर दो गाय । च्यारू पशु दूध देवें । दस-बारा किलो वक्त रो दूध—सगलो खाणें-पीणें मे जावें । दूध रो जगा दूध, घी रो जगा घी, छाछ अर दही रो घाटो कोनी ।

भुआजी रो मोटोडो छोरो ब्यावेडो । बीरी बीनणी भी अठे ही । बीनणी थोडी सावली, पण भोत ही हसोड, हरदम मुळकती रैवें, पूरो घूघटो राखें । सामु-बहू झाझरकें ही उठ ग्यावें । बारी घडी काई, पूरव मे एक तारो उगें,

रै साथै ही दोनु माची छोड देवै । उठता ही भुआ तो चाय बणावै अर हू डागरा नै नीरै । डागर चरण लाग ज्यावै अर भाभी पीसण लाग ज्यावै, ताकी रै चालणै स्यू जको मदरो-मदरो मुर फूटै बो सोवण आळै नै तोरी के काम देवै ।

भुआजी बोलोवणो विलोवै, झरड झरड—। टावरपणै मे म्हे एक कविता-मी पढता—झरड विलोवणो खाटी छा—। बो दरसाय अवै सामी हो—पूरो किलो पको चूटियो भुआ काडै । टावर उठै, कोई दही लेवै, कोई आछ, कई चूटियो खा लेवै । बा डीला पर रणक ब्यू बोनी आवै । झाझरके री चाय मे तो सामू बहू रो ही सीर हो । भाभी मनै बत्तायो के म्हु चाय बोनी पीवती, पण मा सा म्हानै हिलाली । मा सा नै चाय तो बणावणी ही, बै म्हानै बुलान बँवती—ले बीनणी, एक कप धीलै । काई लागै है, पण मा-सा रै बेरो बोनी हो के आ लागै है, फेर तो म्हारो ही जाँ करण लागग्यो ।

बैतवाडो हो, गौर रा दिन नेडा हा, पी फाटता रै साथै छोरघा खडी हो ज्यावती, म्हारै काना मे गीता री भणक आवती—मवारी उठस्था म्हे, दूजो गीत, तीजो गीत, गीत ही गीत, आछै वर री कामना, ईशर अर गौरज्या री पूजा रो ओ ही आशय । काई वर चावै छोरघा—सूणो अर बीर, वारो चितराम वा गीता मे सातरो माडीजै, पण नापमद भी वारी सामणै हो—चूहै बैठी चानडो ए, हाडी रो सिरदार । म्हु भी कदे-कदे चली ज्यावती, जद् भुआ वरजती—तू आज ताई गौरकोनी पूजी तो अवै मत पूज, गौर री फासी पड ज्यावै है, वा काडणी पडै । 'एक मानता जकी पीढ्या स्यू चली आवै । आ मानता मे ही अँ लोग जीवै, इण जीवणै मे आनै दोरापो भी काई ? देस मे त्राति रो दौर आरघो है, देस पुराणी मानता री जमा नई मानता री धरपणा करणै मे जुट्घो है । पण आ पुराणी मानता मे कमी काई ? अठै कदे सडक भी आवैली—बिजळी भी आवैली, स्कूल भी आवैला । देस रै विचारका री मानता है के आज आपणा गाव अणपद् है, भोळा है, पण आरै साथै जुडेडी है एक अणमोल संस्कृति जकी परम्परा स्यू चली आवै है, बीरै माय राम-सी मरजादा है, किसन रो रागरग है, सीता-मी सन् है, कदे इसो न होवै के आ री जिदगी रो ओ अनूठो मिठाम अर आकरो रसराग नयेपण रै कोड मे खोसल्या अर आनै जा कने की नो छोडा, आनै

वीच मे ही भटकता छोडदया छेकड सहका रै माध्यम स्यू आंगे दूध-दही खोसत्या अर स्कूला रै माध्यम स्यू धारो जही जापही सम्बृति ।

दिनमें उठना ही जको वायरिनी चालै, टीवा पर बैठन बोरो आणद लेवै तो इयो लागै जे घरती बठैइ मुरग है तो ओ ही है । नोचै धारां रो बाळू रेत जकी नै आली रात इमरत स्यू सींचै, पून मे ऐही गौरम भरेही काई करै ई रै आनै कस्मीर रा वाग बगीचा । धोरां पर फोग अर धीप सातरा लागै, बठैइ है कोई कवि ई रो जोतो जागतो रूप माह देवै, नीमां पर मिजर अर सुरेश पर जका फूला रा झूमरा नटकै, वामं अगली मद भगो-जेडो । जी करै अठै बंठचो रवै । मूरज नै मूह कऊ— है मूरज, तु तंगे धोरों रथ थामने, तू ई रूप रो आणद तो ले । पण आज ताई कोई वरगु, कोई पल ई घरती रो थिर कोनी रयो, अ पल थिर मया रवै । छोर्यां जइ ताई पूजा सारू फोगा रा टवरा तोडै मूह बो आणद रो पान करती रऊ, फेर वारै माधे भीर हो प्याऊ । वै गीत गावती रवै, मूह धोरो रग लेवती रऊ । भुआ म्हारे साधे मजाव करती—तनै नी आवडै तो आवडियो घरा दूध, माध्याई मनै बुआ आवडियो धज दियो । म्हारो अरै जी लागयो । बठै गिनगां रा नीपापा हिवडा डूम वेरा रै निरमळ जळ ग्यू घोयेटा हा, जकां मे बठैइ छत्र, छदम कोनी, गगाजळ रो उपमा आरै सामे पीवी पटै ।

रुखा पर वंठी नमेशी बोलै, कू-कू-ऊ, रू, कु-कु-उ कू, गृही अर झुपड़ा मे चिडिया रो चीऊ-चीऊ, दूर बठैइ मोरिया बोजग्या, पी-ओ, पी ओं, इपी मे कठे कोडै गाय रांभज्या—इयाव, उयाव, फेर कोई भंग भोजग्या—टिगडव, टिरडव । ऊट करग्या—बल्लू-बध्नु, टोरही टी-टी करण लागग्या । ओ आखो समाज जको मिनखा, पल पमेरू अर जिनाधरां रो है यो एव गुल मे बघेडो है, बठैइ कोई अलगाव नी, विचाराव नी जाणै गमळा ई धरणी मा रा जलमेडा बहन भाई हुबै, बरगा स्यू हेत रो दकलंग पायागी धारा मे चालता रङ्गा है, चानता रैमी, आ न होयै कोई ई साग न तांठ देई, अर अं भिणिया ओस रो वूदा ग्यू बिखर ज्यावै, धा जिन्दगानी गूह मे गिनग अरवाद हा ज्यावै ।

व्याध रा दिन नेटा आवण लागग्या, अर अधारो होवता ही छोर्यां अर नुगाया बनडी रा गीत मरू कर देवती, फेर तो आधो रात ताई **धूक धूक**

घडावो, गीता स्पू बाभो गरपान नाम ज्यावतो, फेर एण डोवकी आगो, छोर्या गावनी अर नापनी । वद दिन टिपनी, वद रात पतो ही नी लागतो ।

दिन और नेटा आयग्या, जद् बटाळ आवण लागग्या । दो दिन पैली भुजा रा जुभाई-मा आयग्या, फेर तो माळी-माळीयां बांनै एक् घटा चुना लेंवती, गैली, गूगी याता म वो टेम टिप -यावतो जि-दगी मे जित्ती स्याणय री जरुरत है, बीस्यू थोडी भात कम सही, पण गैली, गूगी याता भी आपरी टोड राख है ।

वदे-वदे ग्य रं तळी बँटनी तो पापा अर मा याद आवता, और तो काई पण म्हु आवणगे री टेम रेडियो जरुर लगावती जद् राज रा ममाचार आवता, पापा रो ज्यु-म्यु पतो लाग ज्यावतो । बागे नाम ग्यान् ही चुकतो ।

व्याव रो एक् दिन वागी बयो, दूजै दिन घरात आवणी ही । बीस्यू पैली भात भरीजणो हो पापा अर मा नै जरुर आवणा हो । मनै भोत अडोव होवण लागनी । अरै तो एक् ही रात काढणी ही । टेम मिर म्हु गात बजे रेडियो छोट्यो ही- खोलता ही पैली पोत ममचार आयो—विद्यायक हेमराज रं गोळी मार दी गई, बारी हालत घराब है वै अस्पताल मे भरती है, गोळी मारणिया ओजू ताई कोनी पडो-या । म्हारो एक्दम काळजो पडो-जग्यो । हेमराजजी पापा रा घात आदमी, दाया हाथ, ऐन नई । अरै पापा नै बेल बँठ, पापा लागग्या होगी चारै चक्कर मे बी रात नै अठै राती-जोगो । स्वाणी लुगाया देवी देवतावा रा गीत गावै, आखी रात भात-भात रा गीत गाया पण म्हारो जीव तो एहडो गराव होयो के पूछो मत । बारो रातीजोगो तो हो ही, पण म्हारो भी रातीजोगो होयो, एक् पल नीद कोनी आयी, चैन कोनी पडयो । हेमराजजी री मूरत आमै-यासै घूमती रयी । लम्बो अर पतळो डील च्हर रो चोळी अर धोनी, हरदम मिर पर टोरी रायता, कमँट अर पक्का आदमी । पापा रा अटूट भगत । पापा हेमराजजी पर ज्यान देवता अर पापा हेमराजजी पर ।

दोरी-मोरी रात तो गई, दिन ऊग्यो, म्हु पापा अर मा री अडोव मे । वदे आ जबै, स्यात् न आवै, न आया तो ममाज मे कोजा लागस्या । भुजा भी अडोवै । पापा, इत्ता मोटा आदमी, बहन तो भाईनै याद करै ही, नरसी

रो माहेरो दुनिया मे एक उदाहरण। ओ ही तो दिन है जद् बहन आपरै पी'र पर गरब करै, आडा दिन कोई की दंदचो वुण विचार करै। पण ई दिन परिवार रा पूरा गिनायत भेळा हुवै, जद् भाई ई औसर पर चूब ज्यावै तो बहन नै ऊमर भर कोई बोलण कोनी दे, ऐडी बाता रोज लुगाया करै। टेम टिपतो जारघो हो, म्हू कदे लैरै जाऊ, कदे आगै, कदैइ जीप रो घरघरा-हट मुणै। रोटी तो खाई, पण जीसोरो कोनी हांयो।

ठीक दो बजे एक् जीप आवती दीसी, जीप घर रै आगै घम्मी। पापा आग्या, पापा री जीप रै लैरै एक् और जीप जबै मे राज रा लूटा अह्लकार।

मा सीधी घर म आई। पापा अर वारै साथै लोगा रै ठेरणै रो, प्रबन्ध पैली स्पू हो ही। मा आवता ही कयो—फक्त म्हारै कनै एक् घटो है, टेम मत लगावो, भात लेल्यो। हेमराजजी री हालत खराब है। आ बिना बठै मरै कोनी, मसा मेरै कंयणै स्पू इतो टेम काडघो है। पापा अर साध्या नै फटा-फट बाय प्यादी। भात लेवणै मे देग कोनी लगाई, पापा इतो देग्या ने बी गुवाड मे बो इतिहास वणग्यो। सगळा ही बोल्या—कोई नरसीजी आ वापर्या, रिपिया, कपडा कोई छेह ही कोनी रहजो। आसै-यामै रै गावा रा मिनख पतो नी कठैऊ आ वापर्या, मेळो मडग्यो। भात रै बाद पापा चल्या गया, मा रैगी। मा नै व्याव रै बाद जावणो हो। पापा जावता-जावता पाच मिनट रो लोगा नै भापण दे दियो।

बारात आई, फेग होग्या, दूजै दिन बारात चली गई। कमना भी चली गई। एकदम मुनड, पनपल मे रोवणा आवै, एक् घडी जी नी लागै। वो दिन बील्यो तीजै दिन कमना पूटी आगो—हसती खिलती गुलाब रै फूल-साँ। ऐहडो टेम लुगाई री जिन्दगी मे एकर ही आवै। दिन भर कमला स्पू बतलावती रैयो। दूजै दिन म्हारो जीप आयगी थर म्हू मा-वेटी आपरै घर आ वापर्या।

12

म्ह मा-बेटी भावता ही हेमराजजी म्यू मित्तयाने अस्पताल गया। हेमराजजी अमरजंगी घाट में एक पलंग पर मूल्या हा। अवार बारी हालत की सुधरेडी ही, घतरें स्यू वारें होगी ही। म्हे देहयो वारें एव हाथ रै पट्टी बधरी ही। बदे-बदे की बोलें हा। म्हाने पनो लाग्यो वे वारें हलके मे जट्टे स्यू वे विघापक पद सारू छडपा होया अर जीतग्या बट्टे वारें विरोधी आ पर गोळी चलवादी। थै एक टेसन पर छडपा हा गाडी पकडू हा, चाण-चके दो आदमी घोट्टे स्यू ऊतर्या, आ पर गोळी चता दी। वारें निसानो मे तो वारें मीने पर मारण रो हो, पण आडे हाथ आग्या, हाथ रै गट्टी चोट आई, थै तो टोड ही पडग्या टेसन पर मिनखा री वभी कोनी, पेर थै चावता आदमी हा, पटाक स्यू लोगा आने उठा लिया, पटापट एव जीप बगी अर साकडे ही एव अस्पताल पूता दिया। बात रो हाको तो पूटणो ही हो। च्याम्बानी फोन छडकग्या, पापा खुद चानन आने अठे ले आया, गून तो छोटिये अस्पताल म ही बन्द होग्यो हो अठे अमली इलाज चालू होग्यो। पूरी सरकार आने चचाणे मे लागणी, डाक्टर अर दवाया रो टोटो कोनो रैवण दियो।

बात आ ही के आ रो विरोधी एव लूठो आदमी, घर स्यू सैठो, मिनखा अर धन रो टोटो कोनी। पण हेमराजजी गरीबा रा मगीहा—पूरा मेवाघारी। पुराणा वामकर्ता अर दीन रा दाग। आधी रात नै वण ही जगा लियो तो जाण रो आळस नी, वाम रो आळस नी। आपरें हलके मे की रो वाम अटकण कोनी दियो चाहे की दफतर म हो। जगा-जगा स्कूल खुलवा दिया, घणी जगा अस्पताल बणा दिया, पाणी री डिग्री बणा दी। गाव-गाव पैदल फिरणो, लोगा रो दुख-दरद पूछणो, लोगा बने गुवाड मे बैठ ज्याणो, वारें दुख मुख री करणी, लोग ऐहटे मिनख नै बोट नी देवे तो कीने देवे। विरोधी मोटे घर रो, मोटे घर रो आदमी, मिनखा रो आछो घडो, पण गरीब री साकत नै कृण पूवे, वो जिने झुकग्या, वीरो बेडी पार कर देवे। हेमराजजी कने घर कोनी हो, पण गरीबा री साकत भोत सातरी ही, इरे आने विरोधी कया टिके। हेमराजजी कीने दोनु बार ही हजारो बोटा स्यू चित

मार्यो । विरोधी रो और तो बस चाल्यो कोनी, दो आदम्या नँ मारणै सारू त्यार कर्या, हेमराजजी तो बचग्या, पण विरोधी मार्यो गयो, मिनखा की निजरा स्यू तो गयो ही, पण अबँ जेळा री हवा खाओ । दोनू आदमी गिरफ्तार होग्या, सार्थं वारो हिमायती ।

रात रो टेम, पापा, मा, म्हु अर छोटी भाई, पूरो परिवार छात पर बँठचा हा । गरमी की करडी मौसम ही । दिन मे तकडी तपत पडै, बारै निकळन जी कोनी करै, पण रात की ठटी होवँ । वारा बजे ताई फेर जी कोनी टिकै । म्हे नोगा ऊपर दरी बिछा राखी ही, एक् एक् तकियो लिया पडचा हा ।

पापा की सोच मे डूबरचा हा । बाल्या—मुर्णै है ।

—काई कैवो हो, मा कयो ।

पापा मा नँ नाम स्यू कोनी बुलावता, सदा स्यू पापा नँ बाण पडेडी ही, 'मुर्णै है,' ही मा रो नाम हो । कदे-कदे स्वराज री मा कहू देंवता । पण नाम लँवता वानै सको आवतो । पापा रो ब्याव टावरपणँ म ही होग्यो हो, जद् स्यू पापा मा नँ 'मुर्णै है' कैवता । दादी रो घर म पूरा दवदबो हो, अबँ मोटा मिनखा म बँठता जद् मा नँ नाम स्यू बुलावता, जद् बो नाम भोत ही अपरोगो लागतो, म्हानै भी, पापा नँ भी ।

पापा फेर कीं थफसोत मे बोल्या कोनी ।

मा ओज् पूछघो—बोल्या कोनी ?

एव बात और ही—मा भी पापा नँ 'मुर्णै है' कैवती, कदे-कदे मा स्वराज रा पापा कैव देंवती । मा तो पापा रो नाम लँवती ही कोनी । जे की दूजै रो नाम ही बिरमानद हावतो तो बँवती—वारो नाम रासी, स्वराज रँ पापा रो नाम रामी । मा पडदो छोड दियो, घूघटो छोड दियो, सगळा स्यू बोलँ, चाहे जेठ हो, मुसरो हो, पण अठँ मां वठै ही खडी ही, जठँ पैली ही । मा आं सम्कारा स्यू सँरो कोनी छुडा सकी । पापा पूछघां—हमराज जी वानी गई ही आज ?

मां वयो—गई ही ।

—काई हाल है ?

—ठीक है, इलाज चानू है ।

पापा फेर घुप हो ग्या । पापा दरी पर ही मूत्या हा । पापा रँ कदे

माट मुरजाद बोली ही । बँ कठे ही सो ज्यावता, चाहे दरी हो, पलग हो, बिस्तर हा या ना हो, तिराणो हो या ना हो, अर बठे ही नीद ले लेवता । कदे-कदे तो इसी बात हावती के जद् सावता जद् तो हज्जो कपडो लेया सोवता, झाझरकेँ जद् ठारी औसरती तो धी कपडेँ में गिडी-सी बण ज्यावती, धणो बार मा सभाळती जद् या पर कोई मोटो कपडो गेरती । पार्ण-पौर्ण, सोवर्ण, आढर्ण मे बार नखरो बोनी हो, पण बार निवळता तो वै आपरे डील रो ध्यान राखता, सेव रोज बणावता, कपडा रोज बदळता ।

पापा विया ही पसर्या-पसर्या बोल्या—आ ती आछी हुई, हेमराज बचग्यो, नी तो ईरा टावर रळ ज्यावता ।

—टावर तो रळता ही, भिनप रे लरे ही है सी क्यू । मा क्या ।

पापा कयो—तने धेरो है, हेमराज नने की बोनी । जमीनडी अण ई जनसेवा में एई लग दी । दो चुनाव सड्या, घरे की हो कोनी । की लोगो रो सारो मित्यो, की रहे लोगो दियो, की पार्टी दियो, पण चुनाव म ता छाया चडे, गोगेजी रा डेर बाजना ही गोगेजी रे भगता रे छाया चडे ग्यु । जमीनडी एई लागगी । खरचो के सहज है आ चुनावो मे, पीसो पाणीज्यु चार ।

—अण की कमायो कोनी, मा पूछयो ।

—कमावे काई हो अण ता खोयो, सवा री धुन है ई रे, टावरा रो काई हाल होवतो, लोग तो बारा दिन रोवे, फेर भेडा भेसी भेड, कुण कीने याद करे, काई याद करे, लोगो री आपरो कोनी समे ।

—बान तो ठीक है, मा बोली ।

—मू पिबर म डूवर्यो हू, राजनीति तो गदो खेल है, इण जिसी गदगी की धर्ध में कोनी । मू अवार राजा हू बर एक पल में की कोनी । मू थवार महल में हू, एक छण बाद हो जेल में । भीत तो अठे चप्पे-चप्पे पर है । घर स्यू निकळू अर पूठी लाश आ ज्यावे । तू सुर्ण कोनी, रोज एह्डी खबरा आवे, फलाणी जगा राष्ट्रपति अर प्रधानमंत्री नी भीत री घाट उतार दिया अर सेना रो शासन हीग्यो । पाकिस्तान में लैरे सी होयो ही हो ।

—गाधीजी जिस भले आदमी ने ही कोनी बकस्यो, मा बोली, दूर क्यू जावा, वा कीरी बाबळी मे हाथ दियो हो ।

पापा बोल्या—जद् ही तो म्हू कहू हू, ई राजनीति रो कोई भरोसो कोनी, कद् काई हो ज्या, म्हू एक बात सोची है।

—काई ?

—आज हेमराज माथे आ बात बीती, आपणे साथे भी घेत सके हे।

—थूको मूडे स्यू इसी बात चेतारो ही मत।

—बात सगळी सोचणी पडे, फेर धारो कुछ घणी, बैठण नै डाव कोनी, टाबर छलता फिरै, लोग हसै—अँ है सा-बँ।

मा बोली कोनी, फिकर मे डूवगी। पापा भागै कयो—आपा एक मकान तो बगाल्या, आज तो चलतो चक्कर है। इण मीकै सो क्यू हों सकै है, वक्त बीर्या की कोनी।

—मकान आळो बात ठोक कयो।

—म्हारै निगाह मे एक जगा है। एक आदमी मोल देर्यो है, वीरै माय ही खेत है, पूरो पचास बीघा। बिजली है, बीच मे मकान सारू बगा बणा लेस्या।

बात तम काई हुई, बडे पाचवै दिन तो कारीगर लाग्या, बिणाई सरू होगी अर दो मीना मे मकान त्या—च्यार कमरा, ऊपर पापा सारू एक चौबान्गे, चौत्री खुली आगणवाई, रग-रगन लगान त्यार, वारै एक मोटो झूपडो आया-गया सारू। पूरी पचास बीघा जमीन, मायने एक बेरो, जमीन मे बेरै रै पाणी रो मिचाई। टेम पर की बीजो।

मकान मन्त्री रो हो, बिजली धर टेलीफोन जफरी, सगळी व्यवस्था सरकार रै गरचे पर हुई, म्हे लोग एक दिन चोखो दिन देख घरपणा कर दी, कोठी अर इणमे भोत करव, पण इणम जको अपणायत रो मिठास हो, बीरी होड कटैई कोनी।

म्हे लोग भोत राजा हुपा, दादी नै पतो लागणो ही है, दादी एक दिन आगी।

दादी आवना ही सगळै घर नै देख्यो। या बोली—धुधकारै जाजो, घर आछो बणा लियो।

दादी नै मकान दाय भायो। पण दादी री बाता तो मजेदार होवै, म्हे सगळ्या दादी री बाता गुणन बँठ ज्यावा।

दादी गाव री बातां बतावै । दादी बोली—बो मर ज्याणो, खीबलो है न, कर्व, तेरै बेटे धन कमा लियो, अब राजधानी में थोटी बणाई है, थोटी ।

मूह बोली, अरै मरज्याणा, तरो काळजो क्यू तळतळीजै, बणाई है, पीसा कमाया है, अगलै री हिम्मत है, तू ही बणा ।

बो बोल्हो—नाम तो जनता री मवा री जनता नै मूरड-मूरड खावै है ।

मूह तो लड मरी—रोवणजोगा, तू कित्तोव जायन दियो हों, वी तू नाम बता, कर्व री खाग्यो । पण एक बात है । मेरो पुरो जो सोरो जद होवै, जद आपा इमो ही मवान गाव में बणावा, जद आ राम-मार्या रै काळजै में घोवा लागै ।

—बटै काई करा, मा, कुण रैवै ? मूह बोली ।

—करै, धे पढ तो गया, पण गुणीज्या कोनी, बाबळी रैवणो भाइया में ही चाहे बैर ही । बटै है न, बो भैरियो चुनियो, जो खीबलो, रोवणजोगा, चतर्या पर बँठ ज्याती, ऊचा गोडा कर कर, धारो काट करै, और साप-खादयो, धारै चुचाडी लागै, धे धारो आपो सभाळो, बी एक री राड तो कूअै म पडन मरमी बो एक मुसरो, फिरै इया हो दोजक ढोवतो, राड तो आखँ दिन हाडती फिरै रोहियां न, घाघरियै री लायण मूडें में ही रवै, आप करै बीघर । एक ही ढींगरी कोनी ध्याहीजै, बीस साल री होगी, बाड पाइती फिरै ।

—धारो काई लैवै, मा बोली, आपा क्यू लोगां री आछी मदी करा ।

—बीतणी कर्वै जको कुहावै, दादी बोली । काई वा रडवा री सेवन घायो है, मूह तो की कर्नै ही उधारै नै ही कोनी जाऊ, मनै क्यू सेवै, रोवै आपरै जामणिया नै, अरै वा है न डूमडो, नाम हँ की बीरो, हा, घोटियो, अरै छाज बोलै जकै तो बोलै, पण, छालणी बोलै जकै रा सत्तरसी बेज, ऊनगयेडा, तेरी राड तो तेरै बस में ही कोनी, बो ही कर्व—बिरमानद, सेठा नै लूट-नूट खावै, तो बेटो रा काड, अगलै री हिम्मत है, खावै, तू ही खा, मूह तो सीधी मूडै पर मारी । पण, मूह तो एक ही बात कऊ—आपणै बटै एक कोटी बणावो, जद, म्हारो जी मोरो होवै ।

—धारै कर्नै पीसा है, धे ईट गिरादयो, बणा म्हे देस्या, मूह कयो ।

—म्हारें वन पीसा, बयारा हूँ, दादी बोली, दो मालस्यू तो काळ ही पड़े है, गुवार तो सेर ही कोनी हूयो, अळ लागली, वाजरी हूई चाबण जोगी, अबके हाडी मे ही दम कोनी, मावठ हूई कोनी, की पवन पान न मारी, तो की सरस्यू वण ज्यासी, पण पक्की इंट गिराणी सोरो बात कोनी, बेटा, माया लागे माया, माया दादी कने वठे । एक मरज्याणै फूसिये नै दे राट्या है हजार रिपिया, वो कवे—देस्यां ताई, देस्या, अरे देमी कद् तेरे छोरें रै व्याव मे दिया हा धीरे टावर चार होग्या, पण तेरें स्यू मारला पीसा कोनी देइजे, पण बिचारो गरीब आदमी है, काई देवे, वठेऊ देवे ।

मा कयो—माताजी, आप तो अबे अठे ही आ ज्याओ ।

—अरे, काइ आ ज्याऊ, दादी बोली, मेरो जी अठे रैवण न करे अर वा जगा भी कोनी छोडीजे । म्हारो भी वा बिना जीवडो कोनी टिके, वा मरज्याणा नै दो मुणाद्यू अर दो सुणस्यू जद् काळजो दबवे, खायडो पचे । म्हु बी तो खोडली हू वा जमीनडी री खीर है, दो द्ढिया है, बारें सारें पडी हू । जे अठे आज्याऊ तो बो घर तो गौर वण ज्यावे, बी जमीनडी मे की होवे तो की भेई कोनी, म्हु तो हाड वठे ही नाखस्यू ।

दादी अर मा बया ही बाता मे लागा रह्या, म्हु तो उठ परी पढर्णे में मे लागगी, म्हारा दो दिना पाछे इम्तिहान हा ।

मा नये मकान नै सजावणे मे लागगी, म्हु भी मा नै मदद करती । सामान तो म्हारें वने हो ही वठे, कई दर्या मा मगाई, फरनीचर मगायो, सोफास्यूट मगाया, पापा रै कमरे नै ढग सिर बणायो, मा आपरो कमरो न्यारो बणायो, म्हारो कमरो न्यारो, म्हारें कमरे मे म्हु अर भइयो जक्रे अबार दसवीं मे आग्यो हो ।

मा आपरें कमरे मे एक आलमारी मे देवी देवतावा री फोटू मगान सजाली । मा अबार देवी देवतावा नै ऐहडी सजाई के पापा नै भी अबभो होग्यो । आ बात लाबी चाली । पापा बोह्या, स्वराज, आजकल तेरी मा आपा सगळा नै छोड दिया जका मे जीव है, निरजीवा री पूजा सरू करी है, वे मा नै हस्या । पापा ज्यू-स्यू नास्तिक हा । मा री आस्तिकता भी ओजू ताई सामे कोनी ही ।

—आ रा ही दिया दिन है, मा कयो, जेल तो दुनिया गई ही, कोने ही

मनीस्टरी कोनी मिली ।

—तो आ बात है, पापा क्यों, म्हारली बरी कराई अपां ही गई, सारो श्रेय अण ता आ फोटूआ नै दे दियो ।

—आपा नै ओ बहम है, मा बोली, जो कुछ करे है भगवान् करे है, मिनख तो बीरै हाथ री हो कठपुतली है मेरो तो जो हातण लाग्यो जद हेमराज जी रै गोली लागे । वाने भगवान् ही बचाया है, मारण आळी तो वाने मार ही दिया हा । वो ही न्यायकारी है ।

—न्याय करण आळी बात म्हारै कोनी जर्ब, पापा जबाब दियो, बावली तू देख, आज इण घरती माथे कित्ता गरीब बिखर्या पड्या है । दिन-रात कमाई करे है, अर भूख मरे, न्याय कटे है, पण जवा चीन्नीस घटा छोटा घडे, बं ऐश करे है, महला मे रवे, बूलर रै नीचे सोवे, धारा अर हवाई जहाजा म चाले, म्हु क्या मानल्यू बे वो न्याय करे ।

—इसी बात मने कोनी आवे, म्हु तो एक ही बात जानू के छोटा करन जे कोई भगवान् री सरण मे आ ज्वावे, वीने ओ माफ कर देवे, ईरी किरपा होवे तो डूबते नै तार ले, आगम्यु बचाने, मौत रै मूडे स्यू बाडण आळी ओ ही है, मने तो ओ ज्ञान आग्यो, धारी बात मे जाणो, म्हु तो आ रै ही चरणा मे हू ।

मा री इत्ती डूगी आस्था देखन पाप भी तरका री तलवार कोनी चलाई । आ ही बात मजाक मे कहदी—कोई बात नी, तू तो म्हारो बाधो अण है, धारी करणी मे म्हु बाध री हफदार हू ।

13

म्हु म्हारै मकान री छात रै बायूणें पासं कुरसी डाउन बैठगी । म्हाने म्हारै इम्तिहान री त्त्यारी करणी ही । पोथी म्हारै हाथ मे ही । म्हारो मकान गुरो एकान्त मे हो, एक सडक ही फक्त दिखणादे पासं, बी पर अबार ताई

ट्राफिक तेज कोनी ही । पाच चार बस दिन मे आया-जामा करती, कदे-कदे कोई बार, जीप टिप ज्यावती । पण उतरादो पासो तो सफा उजाड हो । दूर डूगरा री एक लाबी कतार ही, डूगरा अर म्हारें मकान रें बीच कोई मकान नी, बीहड जगल हो जठें मोकळी विस्मा रा झाड बोझा खड्या हा, जगळ सुहावणो कोनी, डरावणो हो । डूगरा पर वादळा रा मोटा-मोटा टोख उठें हा, जका भोत हो मन भावणा लागें हा । म्हू पडणें साह वारें आई ही, पण बी दरसावन देखन म्हारो जी इण दरसाव मे रमण्यो । सोवण लागगी स्वात् विरखा आ ज्यावें । विरखा तो ई दरसाव नें भोत हो मनोहारी बणा देवें । म्हू वा वादला नें दलती रही—देखती रही । बादळ धीमै-धीमै ऊपर उठें हा, दूर टोका मे विरखा री धारा चालण लागगी ही, डूगरा पर विरखा भोत मजेदार लागें, फेर धीमै-धीमै छाटा औसरण लागगी, छाटा घणी तेज होगी । म्हू छाटा औसरता ही कुरसी मायनें लेगी अर फिर ईं आर्चें चितराम रो आणद लेवण लागगी ।

मेहा क्यू बरसे ? धरती प्यासी होवती होसी, प्यास तो हर जीव नें लागें, धरती भी कोई जीव है, धरती री आ माग है, मेहा आ, म्हानें अवं प्यास लागरी है, धरती बुलावें, मेहा आवें—बुलबुलावतो, गरजतो, चमचमावतो, झबझबावतो, आपरी जुवानी रो प्रदर्शन करतो । धरती आपरी बावा फेला राधी है—आलिमन साह, मेहो बरसण लागर्यो है ।

दादी आवता ही कही ही—अर, स्वराज तो अवं जुवान होगी, थानें फिकर कोनी, जद् मा क्यो हो—हा, छोरो देख राह्यो है, अठें बी ए. मे पढें है, घर रो तो गरीब है, पण छोरो भोत आछो ।

पापा अर मा भी आ ही बात करी । मन तो बडी सरम आई, वारें सारें ही कोनी बंठी, पण एक जी करे, बात पूरी सुणल्या, एक जी करे, मुण्या कोनी करे है, इमी वाता, दूर जाणो ही आछो ।

विजय भइयें भी एक दिन एक बात कही ही—पापा अर मा तेरें व्याव रो बाळा करे हा ।

म्हू नीसं मे मूडो देखू तो म्हू ही लाज मळ । चालू नो धरती लाज मरें । सडक पर चासती नें छोरा घुर घुर देखें, कई सीटी बजा देवें, कई सारें कर टिपता गाणो गा देवें । एक दिन तो म्हू मायका पर जा री को

म्हारी चुनी हवा में उड़ें हो, तारें बर टिपते एक छोरी म्हारी चुनों हो से उड़यो । मा चुनी माळ पूछयो तो भोग ही सरम आई ।

मेह बरतण सागर्या हो — इजनम, मूमळधारा, बिजली बरनडाबे ही, विमने ही, छरती रो जी सोरो होरयो हो, बीरो ताप शीतल होरण सागरयो हो बा मूल अगा पगरी पटी हो । म्हारे होम में मुद्गुदी होरण सागरी हो—म्ह गदे पर पडगी बर एक तबियो बाबा में ने पियो । मेह अवार भी बरने हो, पननाळा बासे हा, ग्याळा बगन सागर्या हा, निर धीमे-धीमे येतो पमायो, यादळ साक होग्या, आभो ओठ भीमो दोश्रण सागम्यो जाणे छरती री प्याग ब्रतगी बर दो घयो गयो । एते में नीचे मू नोरतानी आयो, बा चाय स्याई ही ।

—स्यो, बाई-गा, चाय पीत्यो ।

—अरे । तू भोग स्याणी ए राधा, देज पर चाय स्याई ।

—बीरो नाम राधा हो, मू बीने गेज ही देड्या बरनी—राधा, तेरो विमनो कडे ?

बा चाय बप में घाने ही, आज तो मन बीने छेदन जी बरदो—राधा, राधा, विमनो बीनी आयो ।

बीरे पणी रो नाम तो दुरगो हो, पण मू तो बीने विमनो हो बीवनी ।

—मर तो होमो, मरग्यापो कडे ही ।

दुरगो स्याया पछे आयो ही बीनी, कडे ही दितावर चत्यो गयो ।

म्ह बीरे साथे मजाक पर उतर आई—बपू ए, राधा, साधी बला, तने वो याद रोनी आवे, तेरो गोविन्द ।

—बपू भगवरो बरो, बाई-गा, चाय पीत्यो ।

—चाय तो पीस्यु ही, पण देख, सावण री शडी सागरी हे, तू सुगई री जात हे ।

मने बां गीत याद आग्यो—तेरी दो टके की नीवटिया, मेरा साधो का मावन जाये, मू बीने गुणायो, पण बा एकर तो भुळनी, फेर बीरे आख्या में मावन बरतण सागम्यो । मू मन में बरो, बिचारी रे सागण जगा घोट हई है ।

—ने तो, चाय पील्या, आपा साथे, तू भी चाय से ले ।

म्हारें साथे ही बंटन चाय पिमा करती, पण आपरें काळजें नै दावणें भे भोत पट्टु ही, फटाक स्यू मुळकी, फेर हसण लागगी, पण बीरा आसू ओजू बीरें गाल पर ही पडचा हा, सूक्या कोनी हा ।

—माताजी लडेली, आ वात कहर वा नीचें गई, म्हू चाय पीवती रही, पीवनी रही, राधा रो जिदनी नै लेयन सोचती रही ।

राधा म्हारें अठे दो मीना पैली तो आई ही । बीरो बाप अठे छोडग्यो, मा नै वो जाणें हो । बीरो मा पर जी टिकें हो । पाच साल पैली ई रो व्याव होयो, बस व्याव ही होयो, वण तो ईरो तात ही कोनी ली । वो दोसावर चलयो गया, पाछो आयो ही कोनी, वठे ही रमग्यो । राधा मा बाप रें भार होगी ही, मा, बाप राधा रें भार होग्या हा । मा बीने आपरें वनै बुलाली । नारी रो जिदगी रो आ ही तो विडम्बना हे । पण राधा रो जीवन कदे उमडघो ही होसी, पण अबार तो वो सूसण लागर्यो हो जाणें हवा भर्यांडो डोल मूसण लाग उधावै हे ।

म्हू नीचें गई तो पापा आग्या हा । कोठी रें आगें गाडी खडी ही ।

पापा वमरें मे हा, वारें वनै एक आदमी वंठघो हो । म्हू नेडें गई तो पतो लाग्यो—वै तो मोहनसिंह जी हा । म्हू वानें पीछाप्या ही कोनी ।

मत्री वणणें रें बाद अबार ही आया, वै तो म्हारा पडोसी हा । पापा जेल मे हा—जद् वै ही म्हानें मभाळ्या करता । बारी लुगार्द भोत आछी ही, बारी लडकी म्हारी सहेली ही, म्हारें साथे रम्या करती । पण अबार तो वै ऐन वूढा होग्या, सिर धोळो होग्यो । मूडें सळ पडन लागग्या ।

म्हानें देखना ही वै खड्या होग्या, म्हारें साथे पर हाथ फेर्यो । बोल्या—म्हारली मुमित्रा री तरिया होगी । तू भी तेरें पापा रो फिकर होग्यो ।

पापा बोल्या—मुमित्रा भी वडी होगी होती ।

—बीरो ही तो फिकर होर्यो हे, मोहनसिंहजी बोल्या ।

पापा आंठमो दियो—भई, मोहनसिंह, इत्ती काई नाराजगी, तू आयो ही कोनी ।

—अरें वडा आदम्या, काई आवा, किरायो कोनी लाग, कोई काम होवें तो आवें, नी ईया ही आयन काई लेवें ।

—भू तो घरे बैट्या घणी बार याद कर मेंवता, पूछो म्बराज स्यू, पापा कयो, सगळा ही आया है अठै, मालमसिंह मिल लियो कई बार, फूसाराम घणी बार मिलै है, म्हु गयो हो बठै आपणै क्वाटंरा में गयो हो, सगळा हू मिल्यो घरे जाय जायन पण तू कोनी मिल सक्यो, छुट्टी पर हो ।

—हा मुणी ही ये आया, मनै बडो पछतावो रयो, पण अवार इक् मारणी पडी, बिना मतलब आवणो भी आछो कोनी, अवार मतलब हो तो आयो ।

—बोल, चाय प्याऊ, छाया प्याऊ, कांफी प्याऊ ।

—की कोनी पीऊ, अण राज थारलै पाणी प्याव दियो, धी चकरी में एहडो चढरयो हू पूछो मत ।

—ना, पीवणो तो पडसी ही ।

इत्तै म मा आयगी, आवता ही बोली—ओ हो हो, आज गूरज कीनै ऊगैलो, ये तो भोत ईद रा चाद होया, कर्व है ये पाटव मरता मरग्या, पण सोमवती अमावसा कोनी आई, म्हु कू, म्हारै मोहनसिंहजी कोनी आया ।

—आवतो तो अवार हो कोनी, भाभी-सा, पण इक् मारन आवणो पडघो, राड तो रडापो काटै पण रडवा कोनी काटण दे ।

इत्तैन मोहनसिंह साहू चाय आगी, पापा अर मा भी माय दियो ।

—अवै बनावो, थानै आवणो कया पडघो, थानै तो वागज स्यू काम कर देवा, म्हु थारो गुण कोनी भूलू, मा बोली, पण थे मुमिथ्रा रो मा नै साथै क्यू कोनी प्याया ।

—अठै टेम सिर रोटी रा सामा पडर्या है, थानै मुमिथ्रा रो मा रो लागी है, म्हु मँवडू रिपिया खराब कर चुवयो, ओ तो हागे रो आक् चाव्यो है ।

—बान तो बताओ, मा बोली, आधी रात थारै सारू हाजर हा, मोहनसिंहजी तो टत्ता साला में एकर ही तो कोनी आया ।

—काई कू, सरम आवै, थारो खास आदमी, मूछ रो बाळ कोडाराम एम० एल० ए० म्हारो तवादलो करा दियो कोसा दूर जाण-बुझन ।

पापा हस्या, थानै तो नीति रो जान हो जकी तवादला पाछै बणा राखी ही ।

—कोडाराम जी थास्यु नाराज है, ये बारा बोट बिगाड दिया, पापा बयो ।

—म्हू एक बात कू आपनै, मोहनसिंह कयो, के तो आप जनतत्र रो डोग रबो मत, जे रबो तो फेर ऐहडी कोजी अर ओछी बाता पर मत आओ । म्हू जाणू हू राज रो नौकर राज रै पक्ष अर विरोध मे बोल नी सकै, भाषण नी दे सकै, कतवेसिंग नी कर सकै, फकत बीनै बोट देखणै रो हुक । म्हू कठै ही बोल्यो हू, बोट माग्या हू, बोट सारु मजबूर करघो हू, तो धारो जूतो अर म्हारो सिर, बाई हुबै कठैइ दुकान पर बैठन बात करली, भाया मे बैठन बात करली, इत्तो ही नी कर मवा तो फेर आपणो राज बाई ? आ पाबन्दी तो राजा ही कोनी लगाई ही । ये म्हे बैठन राज नै भाळी वाडता ही, छोडो इण बात नै म्हू थानै मदद करी, ये म्हारा भायला हा, म्हू कर दी, पण धारा आदमी तो खुल्लम खुल्ला प्रचार करै, गाव-गाव फिरै, घर-घर घूमै, म्हे जे बोलग्या तो गुनाह होग्यो ।

—ता कोडाराम करघो ओ काम, मा बोली, ये कोडाराम बनै गया ?

—गयो बयू कोनी, गयो, मनै के कोडाराम स्यु डर लागै, ओ कबै म्हू करायो, जाण-बुझन करायो, भोत तबादला कराया हा । ये लोग म्हारो विरोध करयो । म्हू बयो—जनतत्र उठारयो, बोट भागो बयो, कहदयो—राज म्हारो अर म्हारै वाप दादे रो । बयू करोडू रिपिया जका जनता रो घन है धीनै पूबो, आग लगाओ ।

मोहनसिंह जी काफी ताब मे हा, पण पापा तो रोज ऐहडी बाता सुणै, बा पर ऐहडी बाता री कोई प्रतिप्रिया कोनी हुवै ।

मा ही बोली—ये कठै ठहरडा ही, आ बताओ ।

—घरममाळा मे, मोहनसिंह बयो ।

—आ घर कोनी, मा ओळमो दियो, जाओ धारो सामान अठै ली आवा, म्हू गाडी भेजू हू ।

—मा डाइवर साथे मोहनसिंह मे भेज दियो ।

लैरै स्यु मा पापा नै बयो—आ बाई व्यवस्था करी है, राज रा नौकरा नै बयू परेधान करो हो ।

पापा बयो—राज करणै सारु सो कौनक करणा पडै, जे डरता रवै तो

काम करे या नो करे, घोट तो देवता रवे । म्हाने तो राज करणो । की दगावा,
की दरा जद काम पाये ।

—मोहनसिंह तो काम करणो है, मा बयो ।

—काम तो करणो है, एकर डाटको मागयो, अहार काम द्वापता ही
ओ ही मागी गौग मायनो पिरगी । ओ बोहराम गो तो पेर भी की कानी
हुवे, एन आवा भी तो बोहराम ने मदा बोली राखी, घेने अणयो बार
अडटदेस्या । आ राजनीति है, देखी जा ।

एन मा ई राजनीति नी कानी समझी । मोहनसिंह जो परे आग्या
ह । वे आपरा बोरिया बिगतर बटे ही पक स्याया ।

मा नी खेन बटे, एन तो बोहराम ने दिन टिरे मू पौली बुला लिया ।
जो अडे ही आपरे प्वाटेन मे मिनयो ।

एतो भी मा रे बाई जयी, एन बोहराम नी आग्या ही मबरदपन मे
लिया ।

—बोहराम जी, मा बोली, आ ही है धारी राजनीति, बाट म भूया
ऊ बाई खेर बोनी नीकरे, माग तो बोई डेर री लिहार मारी कीही टिम-
जपी ह्यु बोई माभ बोनी मिने ।

—माताजी, बोई बात तो ।

—बात भी ब्यास्य, ध्यावस राखो । वे मोहनसिंह जो ने बोनी जाणो ।
वे तो बाल मारे नेडे आया हा, अ मोहनसिंह जो धार माभे बेटधा है, जद
म्हाने दुनिया भर ग सकट परेडा हो, बोई म्हारे नेडे बोनी आवतो, अ
सागडा ई धरती पर ही मरे हा जका ऐन एक नम्बरी देसभगत बप्पा पिर
है, घोटपोसिया होर्या है, गदर मे बडे ही नावडे हो बोनी अ एक हो म्हारे
सारे बोनी आया, अ मोहनसिंह जो म्हारे आधी रात रा काम आया करता,
आरो ह गुण बोनी भूलू ।

—बाई बनाऊ, बोहराम बयो, अ म्हारे छिलाफ रहपा, म्हाने घोट
कीनी दिरावा, म्हारी छिनाफत करी ।

—ओ तो धारो इनो ही बोळ है, अ बाई करे, पढ़पा तिथ्या आदमी
है, अ मे ममही है, धारा करनामा है इता हो, म्हारे ऊ तो छाना बोनी,
मे मे ममही है, धारा करनामा है इता हो, म्हारे ऊ तो छाना बोनी,

दू। लोग म्हारें कने रोज अठे आवें, इण राज रा सतायोडा। की रो तबादलो करा दियो, कीने ही नौकरी कोनी, कीरें ऊपर झूठो मुक्दमो चला दियो, कठे ही फौजदारी करा दी, कीने पाणी कोनी, कठे स्कूल कोनी, कीने पुलिस आळा कूट दियो, म्हू तो आखें दिन ओ ही राडी रोवणो देखू है, थारा काटा म्हानें बूहारणा पई, राजनीति रो मतलब ओ तो कोनी के थे मिनख पर्ण नै ही भूल ज्यावो। वो भगवान तो देखें है, तडकें नै बठे काई मूडो लेयन जावेंला।

कोडाराम नै काटें तो खून कोनी, बण तो नीचो मूडो कर राख्यो हो।

मा तो बोलती ही रयी जाणें बा आपरो सो हवडास काडें ही—काल म्हारें कने एक लुगाई आई, आयन पग पकडन रोवण लागगी। बुरी तरिया, झरर-झरर वीरी आख्या झरें, बोल कोनी पाटें, म्हू मसा बीने थमाई। बण कयो—म्हानें पुलिस आळा सतावें, म्हारें एक कुवारी छोरी है, म्हू काई वताऊ, रोज दारू पीयन आ ज्यावें।

म्हू आई० जी० पी० नै फोन कर्यो। वै तो धरमात्मा आदमी, बोल्या—काई वतावा, च्यारू कानी आग लागरी है, इनै बुझावा तो परने लाग ज्यावें, बीने बुझावा तो इनै लाग ज्यावें। घणा तो थान एम० एल० ए० दुख देवें है। अं थानेदारा माथें मिलन पीवें। काई करा। थारें एम० एल० ए० री नी राखा तो थे कोनी पार पडन द्यो, राखा तो ओ हाल है, म्हानें तो नौकरी करणी है, रिटायरमेट रा ग्यारा मीना रह्या है।

आ बात आई० जी० पी० कर्व, मा बोली, जको पुलिस रो मलिक है। अरें भाई कोडाराम जी, राजा जुल्म कर्या करता, म्हू जानू हू, पण जुल्म करण आळा हा कित्ता? गिणती रा, पण अबार तो राज अणगिणती लोगा रें हाथा मे है, एम० एल० ए० वारा मरजीदान, गिणती ही तो कोनी। क्यू बिचारें गाधी रें मूडें पर तोवो मसळो हो। अं थोडा सा धरम-करम आळा आदमी पुराणा राज मे है, गिण्या दिना मे सगळी ही सेळभेल होवण आळी है।

मां ठेरें बयारी, बीने तो आज बोलणो हो, बोलती तो गई। इया लागें ही जाणें रीस विचग्यी।—म्हू तो भाई, म्हे नौकरी मे हा तो भोत सुखी हा, आपरी नौद उटती आपरी नौद सोवती। स्वराज रें पापा टेम सिर काम

पर जायता अर टंभसिर आ ज्यावता । पण अबार तो झाअरफे वट्ट हू अर
 माघी रात गी मोऊ हू । रोटी खावणे रो ही पतो नी, बदे-बदे वा ही भूल
 ज्याऊ, कठे ही कूर्ण-कचूर्ण मे बडन आछ सवकू तो लोग बाही बोनी भववण
 दे, लोग बवे—आ (विग्मानन्द) मोटी बणासी, यो तो मने बेरो है, काई
 बणाली, बया बणाली, ओ सगळो म्हारे माथे पर बरजो है, म्हाने रात नै
 भूतो नै नीद बोनी आवे, अछबारा आछा रो राम नीसग्घो है । भाई, लोग
 ग मुह खुलग्या, मरम गेर दी, मरजी आवे ज्यू बव ज्यावे, मरजी आवे ज्यू
 लिख मारे । वाने बवे तो पुण बवे ?

मा इत्ती बोली, इत्ती बोली बे मा रो जीय टिकय्यो, मा मे इत्ती वाता
 छिपी पडी ही, म्हाने बेरो ही बोनी हो ।

कोडाराम बँटपो-बँटपा मुणतो ग्यो, मोहनसिंह जी भी बोनी बोल्या,
 मे जाणे हा, माताजी आज कोई कसर बोनी राखी ।

मा इण दुनिमा नै देखन भोत म्याणो होगी ही । आखर मे वण एक
 स्याणी बात बर्था —देख कोडाराम, तवादलो तो आरो तने बनसिल बराणो
 है, वण जे तू गाठ बाधे के मोहनसिंह म्हागे म्यान पटादी तो म्हू आरो
 तवादलो है ज्यु ही रैवण द्यू, ब्यु बे तू तो बडळो तेवण री सांचे सो, और
 कोई कबाडो करा देसी, आने सतासी, उलझादेगी अ फेर म्हारे कने भाजन
 आसी । म्हू कठे आडी आस्यु पण तेरो मन माफ होवे तो तू अबार ही आरे
 साथे बात कर ने, आदमी बोजो भोत होवे है, ईने पाळजे मे बडी गाठपा है,
 छुरा है छुरा तीघा तीघा ।

मा तो चली गई, वीरे नाम स्पू फोन माघो हो । मोहनसिंह जी अर
 कोडाराम दोनू मिल बँटन बात करण लागग्या, दोनू हसना दीखे हा, घुट-
 घुटन बात करता दीसे हा, साथे चाय री चुस्की लगावे हा ।

तीन दिन पाछे मोहनसिंह जी आपगे हुकम लेग्या ।

—तू कठै गई ही ? मा पूछयो ।

—ऊपर तो ही, म्हु कयो ।

—काई करै ही एकली ?

—एक उपन्यास मिलग्यो हो, पढण लागयी, म्हु कयो ।

—ठीक है ?

मा रो जी टिकग्यो, मा बेरो ध्यान राखती, कठैइ ऐरी गैरी जग न चली ज्याऊ । घर मे भी सौ भात रा मिनख आवता, मा बारो भी ध्यान राखती । म्हु की साथै ज्यू-स्यू हसती, बोलती भी कोनी, फेर भी मा टोक देंवती ।

म्हु यह देवती—मा काई बावळी हू ।

मा कँवती—तू तो बावळी कोनी, बेटा, भा ऊमर बावळी है । आपणे हा न एक कलकटर सा'ब, बारी छोरी नै मा-बाप घणी छूट दीनी, बेरो है काई होयो ?

—हा, बेरो है, मा ?

—वस तो, बा छोरी बावळी तो कोनी ही, स्याणी ही बी० ए० मे पढै ही, पित्ती बदनामी हुई ?

म्हु तो चुप ही, काई कँवती, म्हा स्यू की छानी कोनी ही, कुण बिसी, कुण बिसी । पण राम जाणै काई बात ही, नौ जुवान छोरा ही हिम्मत ही कोनी ही, म्हा स्यू बात बरै । आ बात कोनी ही बे म्हु फूटरी कोनी ही, पण बहै बाप री बेटी ही, वासना री आख म्हा पर गडावता वानै डर लागतो ।

पण आ बात कोनी ही बे म्हु सफा भाटो ही, म्हारै भी मन हो बाळनो हो, म्हारै भी हिवडै मे कपना रा पभेर उडाण भरघा बरता । राम नै मुहावणा रापना अघबोच मे नीद उचाट देवता । आभै ग तारा मुळकता दीखना, चाद हसतो दीगतो । मोरियै री पीऊ 'पीऊ' 'टीटूडी' री टी उ 'टी उ मन मे गुदगुदी पैदा कर देंवती ।

म्हु छात पर घणी बाग एकली बँठ ज्यावती, बँटी रँवती, बँठी रँवती,

म्हारै आसै-पासै की रो ही घर कोनी हो, की रो छात कोनी हो, म्हारै नैणा रै सामँ मुध प्रवृत्ति होवती, हर्या-भर्या मोटा-मोटा रूख, दूर आभो धरती जठँ मिले वठँ ताई रूख ही रूख दीपता, एक कानी परवत ही परवत, बादळ री टोछा मुहावणा, मन भावणा । कठँ-कठँ ही रोहिडँ रा लाल-लाल फूल भोत फूटरा लागता । एक कानी पूरो नगर आपरी ऊचाई साथँ टिक्योडो, जम्योडो मन नै ओपतो । दिखणादी सडक पर कदे-कदे मोटर री घरूर-घरूर स्कूटर री भरूर-भरूर, कार री सरूर-सरूर मुणती रँवती । म्हु मोटर नै जनता मानतो तो कार नै रहींसी अर स्कूटर नै जवानी री उपमा देवती, साइकिल तो गरीबी री रूपक हो ही । पगा चासता जका—गरीबी री रपा स्यू नीचा, कीनँ ही आकडा त्यार करणा है तो की सडक पर खडघा हो ज्याभो ।

आ दिना म्हारी जिन्दगी म एक ठहराव तो आग्यो हो । इम्तिहान तो खतम होग्यो, करू भी तो काई करू । राजनीति म भी कोई हलचल कोनी, पापा आपरो काम करता रवै, मा अपणो, विजय भइयै ने इम्तिहान देवणो है, फिर वो तो छोरो है, छोरो तो कठँइ आपरा दोस्ता मे चल्यो जावँ, अबँ म्हारी सहेर्या भी दूर पडगी, अठँ इत्तो दूर आवँ कुण ? आसँ-पासँ कोई डग रा घर नी, इनै-धीनँ छोटी-मोटी नूपडघा जका मे लोग आपरी जूण पूरी करँ, म्हारै घरे की नोकर-चाकर आपरै धन्धे लाग्या रवँ, म्हारै सासू बेस कीनँ ।

म्हु कदे छात पर चड ज्याऊ, प्रकृति नै देखती रऊ, कदे नीचँ आ ज्याऊ, रेडियो सुणती रऊ, लोग आवँ जका सीधा मा बनँ जावँ या पापा नै पूछँ, म्हु ऊज-सी गई काई करा ।

ऊपर बैठी ही विया ही ग्यूरोज वैठघा करती । सामँ ही दरखता रो बीड । विरखा रूत मे ई रो रग सातरो हो ज्यावँ, माग रूख पत्ता स्यू लद ज्यावँ, न्यारा न्यारा पण एक साथँ, डाळ स्यू डाळ जुडर्या हा, जिया वै बाध धालन मिलँ, कठँ खरडी ही तो कठँ कीकर, कठँ साडकी ही तो कठँ ही जाळ, कठँ ही रोहिडो हो तो कठँइ करँ । बघणँ म कीकर रो मुकावलो कोनी, पण खरडी न तो पसरणँ मे तवडी न बघणँ मे आ मध्यम श्रेणी री प्रतीक ही, जाळ रो फँलाध आछो सातरो, गहरी चोखी छिया ही घणी, पण रोहिडा

आपरे रूपरग मे नार्क ही दीखे, नखरे मे डूब्योडा । आरी भी एक दुनिया है, अठे भी गरीब, अमीर है, आपरी-आपरी ठोड मे सगळा खड्या है पूरे जी सोरे स्पू, कठेड कोई टकराव नी, बाध स्पू बाध घालन मिलेडा । कठेड पीपळ अर बड भी खड्या की पृजीपति-मा भारी भरकम, वारे नीचे छाव तो घणी पण वाके आमै-पासै की बच्चू नै पागरण दे नी ।

इत्तै नै राधा भाजन आई—वाई-सा, वाईसा थारो ब्याव मडग्यो ।

ब्याव मडग्यो, म्हु अचभै मे पडो, कोई वात नी चीत नी, ब्याव क्या मडग्यो, म्हु मन मे करी । म्हु की पूछती, पण राधा खुद ही कह वैठी—दस दिन पाछै पच्चीस तारीख नै ।

म्हारै पया रै थडा बघग्या । म्हु पडो-लिखी छोरी ही, म्हा स्पू पूछयो तक कोनी, म्हानै मण ही देखी तक कोनी, म्हु की नै देख्यो तक कोनी, स्यात् एक वात चालै ही, एक लडको है, अठे ही बी० ए० मे पढै है, गरीब है, स्यात् दो ही हुवे । पापा नै तो बेल कोनी, मा तो स्याणी है । जमानो बदळयो है ई बदळाव नै दोना ही महमूस ब्यू कोनी कर्या, म्हारी राय तो कोनी ली, लडको दो ही है तो बीनै तो म्हु देख्यो है ।

ब्याव तो साच्याई मडग्यो । ब्याव रा दिन ही दस रह्या । मन मे की ओर तारिया होवण लागणी, एक अजीब तरा री उदासी, एक अजीब तरा री जिज्ञासा, एक अजीब तरा री खुमी । म्हु भुआ री लडकी रै ब्याव मे गई ही, भोत घूम घडाको हो—बनटी गावती छोर्चा, पण अठे तो कोई छोर्चा ही कोनी ही, पडोस ही कोनी हो, हा जका ऐन गरीब-गुरवा, खेता मे मजूरी करण आळा, भात भात रै दस रा, आपणा गीत बाने आवै भी कोनी । मां रो घणो जी करे, पण करे काई ? म्हारी छोरी रो लाड बोड कोनी होयो । भुआ री छोरी नै तो एक मीना पैली गूद जमान दियो, म्हारै दो भी कोनी दियो । तीन दिना पैली म्हारा पीळा हाथ कर दिया, कठेड एक पडत बुलायो, दो छोर्चा मिला एक दो गीत गा दिया, नाम सो कर्यो । पापा नै फुरसत कोनी, मा नै फुरसत कोनी, कृण भात नूतण जावै, दादी नै भी कोनी बुनाई । घर मे ब्याव सो लागै ही कोनी हो, न बान, न बनौरा । पापा बहयो—आपा आदर्भ ब्याव करा हा, सगळा पडपच है, फरेब है, डोग है, पकत फेरा, न कोई दाइजो न कोई जनेल, पाच आदमी आसी अर फेरा

करन से ज्यासी ।

सागण दिन बारात आगी पर जीप मे पाच आदमी । न टुवाव, न माडो, एक पडत आयो, फेरा करावण लाग्यो, म्हू नया भाभा फेरन एक पाटे पर बँठगी । पापा आया ही बोनी, हा मुद्य-मत्री हा, विद्यायव भी हा, कई मत्री भी हा । मुद्य-मत्री पापा नै फोन कर्यो वै कठै ही दीरे पर हा । पापा उत्तर दियो बताया—म्हू काई करस्यू, आप भी तो बाप री जगा हो । म्हू उघाडै मूडै फेरा लिया ।

दूजै दिन ही म्हू ता भीर होगी, मा मनै विदाई दीनी, भीर हावता-वक्त कण ही बँयो—स्वराज अर आनन्द रो विसोव मेळ है । म्हारै आख्या म आमू आया, म्हू रोई, म्हारै रोवणं रै साथ गीत भी हुया करै—सस्वर पाछो घेर, ओळ्यू तो आवै' भुआ री छोरी बिदा हुई तद् ओ गीत गाइयो, छोर्षा भी आपरी सायण नै भीर करै—म्हारी सायण चाल पडी, म्हारा डक्-डक् भरि आया नैण' इण घरती रो तो रोवणो भी गीत साथ होवै, म्हारा फेरा म न ही गीत काई गूज्या—चीयो ए फेरो' हई पराई, म्हू इण गीत बिना ही पराई होगी । गीवर पसरुषो ए, जामी तरी धीय बिना' अँ सगळा गीत म्हारै मन मे गूज्या अर गूजता रया, आवै मारग म्हानै याव आवता रया ।

जीप एक गाम मे जा ठेरी, एक घर रै आगे जकै री हर इंट कच्ची ही, छोटो सो वारणो, गाम री लुगाया अर छोर्षा मनै घेर ली, पतो नी ब्यू, म्हू आखँ मारग उघाडै मूडै ही, पण वठँ आवता ही म्हू घूघटो घींच लियो ।

इण घूघटै मे जको मनै आणद मिल्यो, वो उघाडै मूडै मे कोनी हो । आवै जकी छोरी अर लुगाई म्हारो घूघटो करन म्हारै मूडै नै देखै अर म्हानै सरावै—'ओ हो बीनणी तो भोत फूटरी ।' इण फूटरै सबद स्पू ही म्हारो पाव छून बदै । लुगाया री वाता बडी मजै री ही—'बीनणी, आख उघाडो ?'—म्हू आख उघाड द्यू, पतो नी ब्यू मरम आवै ही, म्हू लाज स्पू माय ही माय गडी जावै ही, अठँ आवता पतो लाग्यो के नारी चाय वित्ती ही पदल्यो, धी रो मूळ रुप लुक नी सकै, लाज तो नारी रो ग्राम लखण है । आख उघाडता ही छोर्षा कवै—ओ हो आख्या तो गट्टा सो है । 'ओठ देख ए, वित्ता लाल है, ए मर-याणो, रच्येडा है काई' 'ना तो, रच्याडा-मा

लार्ग है, बड़े घर री है, भोत बड़े घर री, ए रय देख, राममारी, लाल सुरख, '...' इमी बाता करती रयी, फेर म्हारो गठजोडो बाघीज्यो, म्हारी सासू म्हारो स्वागत कर्यो—'लाडो आयो जीत रे?' एक रिवाज, एक परम्परा, पुराण जमाने में जमीन अर जोरू जीती जाया करती, जद् स्यू ही ओ गीत जीवतो है। फेर तो आखो आगणो ही गीता स्यू गुंजण लाग्यो। रात नै रातीजोगो लाग्यो, सगळें देवी-देवतावा नै याद करीज्या। आदमी आपरी कमजोरी में देवी-देवतावा अर भगवान रो सारो चावें चाये बो हो या ना हें। वदे-कदे म्हारी निजर मकान री भीता कानी चली ज्याव, आखो मकान ही कच्चो, गौबर लिपोज्यो, पण मकान में जगा-जगा सौरम ही सौरम ही, नये भात रो सौरम—नेहदी री ज्यू हूवें।

मन दो छोर्या पकडन छात पर लेगी। म्हू छात पर बैठगी। म्हारी जिन्दगी में अँ सगळी अजीब बाता ही, जाणें कोई सपनो हुवें, म्हू वदे इसी बाता री कल्पना तक कोनी करी कँ कदे म्हारें में इमी भी बीत सकें, कदे दादी काणो कंवती—एक राजा हो, बीरें सात बेटी, राजा आपरी बेटी नै पूछें—तू कीरें भाग रो खावें—बापू धारो। राजा खुस। एक बेटी कह दियो—म्हू मेरें भाग रो खाऊ—तो लेज्याओ इनें जगळ में, मोर, कागलो मिलें जकें नै व्याव दीज्यो। फेर बीरो व्याव मोर साथै होयो।'

म्हानें वा कोठ्या, बगला में रमा'र पापा ओ काई करघो, काई पाप करघो ही म्हू।

म्हू एकनी पडी-पडी मन ही मन में रोवती रयी, अगर चादणी म्हारी पीठ नै देखन मुळकें, वो ही सागी चाद जको म्हारी कोठी पर चमक्या करतो, वो लैरें ही आयो, म्हारी मजाक उडावण साह।

आगणो जद् ऐन चुप होग्यो तो धीम-धीम कीरा ही पग बाज्या, म्हारी आख्या में नीद कठें ही, पतो नी, म्हारो काळजो ब्यू धडकण लाग्यो—धडक-धडक। म्हू तो नीचें पडी ही, एक सूत्ती विछावणो हो। वा आवता ही म्हारा दोनू हाथ पकडन मनै माची पर बिठादी। फेर पत्तो नी वानै काई सूझा, बोल्या—'म्हानें माफ करदयो, स्वराज, म्हारो कोई कमूर फोनी, धारें पापा री ही आ जिद् ही, वा म्हानें धारें साथै व्याव दियो। म्हू आपरें वनई लागक नी।

म्हू काई बोलती, म्हू तो रोवण लागगी, बसर-बसर, पतो नी म्हारो रोज बयू फूट पड्यो ।

—म्हू हाथ जोडू आपरें आगं, वा बहो, आप रोआं मत, म्हारी भी तो गलती कोनी । म्हारें बापू नै मना लियो । म्हू बापू ह्यु कंवतो रणो— म्हारो बीरो बोर्डें जोड कोनी । आपा गरीब आदमी । मसा गुजारो करा, बै मनीस्टर, कोठी, कारा आळा । पण धारें बापूजो बयो के वै मनं आपरें बन ही राखसी । वठें ही पडासी, नोबरी लगासी । म्हारें बापूजी रै लाळ पडण लागगी, धारें बापूजी रै आगे म्हारी चालती भी बया, बारी बात टळ बया ।

म्हारो रोवणो बीमो तो कोनी रयो, पण म्हू बसवसिया पाटती रही, फिर वाने भी नीद आगी अर म्हाने भी । म्हारी मुहागरात रो चाद हण शहीरोवणें मे ही छिग्यो अर परभात रै साथें ही म्हारी जीप पूठी चाल पडी, म्हारी मा रो एटो ही आदेश हो ।

आनद वारो नाम हो, पण मा वाने कवरसाहब कैवती । कवरसाहब भी म्हारें साथें हा । कवरसाहब भी दो दिन ठेरघा अर पूठा आपरें परे आग्या । इनै कवरसाहब गया अर धोने स्मू दादी आगी ।

दादी तो अवार बिनराळ रुप धारण कर राख्यो हो, पूरो चढो वणरी ही । मौको भी इसो पड्यो के पापा अर मा दोनू एव जगा बैठघा मिलग्या । आवता ही बोली—घा दोना री अवकल में तो फाको ही कोनी ।

—बयू मा, पापा बयो ।

—तू स्वराज रो ब्याव करयो, मनं तू ठाव ही कोनी पडन दियो ।

—टेम कठें हो, मा

—टेम तेरें बन कोनी हो, धीनणी बन कोनी हो, आ ह्या फिरें नेरें आगे पीछें, कीने कयन दो आक मडवा देंवतो, म्हू आ ज्यावतो ।

—काम मे म्हू तो सूनो होरयो हू, मा, की घ्यान कोनी रयो, म्हू भी कोनी हो ।

—तो आ आछी बात ही ? मनं सो ठाव पड्यो, छोरी रा कोई लाड कोड होया नी, भीत भायाजी नै, वान बनौरा होया नी, दान-दाइजो ही कोनी, तने तो तेरी अवकल पर घमड होग्यो, तू मनीस्टर काई बणग्यो,

भगवान् वणग्यो, दूज न की गिणै ही कोनी ।

—आ बात कोनी ही, मा, तू समझी कोनी ।

—मू काई समझू, तू अर्ध बडेरो होग्यो, मनीस्टरी तो मू कोनी कर जाणू, पण च्याव-म्यावा न आपस्यू बडेरा न पूछन करै है, वारी वाण कायदो राख्या करै, वास्यू सलाह लिया करै है, तेरै तो भातबी कोनी आया, बाने भी कोनी बुलाया । तेरै स्पू सासी सरडा आछा, जना आपरी रीत तो कोनी छोडै, तू तो सफा ही मनै नीची दिखादी, मेरी नाक वाटली, मनै अर्ध मिनखा मे कोई बोलप कोनी दे, आ तो करी तो काई करी ।

—मा, तू पैली चाय पाणी पीले, न्हाले घोने घवेडी है न, फेर बात करस्या ।

—मू तो तेरो पाणी कोनी पीऊ, तू चाय री बात करै ।

—मा इत्ती नायज मत हो । मू तनै समझास्यू ।

—तू काई समझासी ? मेरै पर तेरै जित्ती ही अक्कल कोनी । बावळी घून, काई देख्यो तू, बी जीवणिय रो बेटो है बो, मू जाणूहू बी घर नै, बेटण नै डूडा कोनी, वैरणनै पूर कोनी, खावण नै दळियो कोनी, बठे तू छोरी नै होवी है । चुनावा मे फूकण नै तेरै कने घन है, लाखू बाळै है, की डगसिर घर देख लेंवती, छोरी उमर मे सुख पावती, आ यता, तेरो घन ई छोरी रै काई काम आयो, थो कोठी काई काम आई । आतो वी जीवणिय रै घरे पोठा मेरै ली, तू अर तेरी लुगाई अठे कूलर री ठडी पवन भखोता, घूड तेरी ई बमाई मे ।

पती नी, मा रै काई हुयो, वीरं आख्या मे पाणी आग्यो, वा उठन मायनै चली गई ।

पापा एकदम गभीर होग्या, जद् पापा गभीर होवै तो वारी मूडो की तपसी मिनख स्पू कम कोनी दीखै । पापा बोल्या—मा, आपा समाज नै जाणबूझन विगाड राख्यो है । छोरी आपनै भार होवै है, आपा छोरी जामता ही रोवा हा, करळावा हा, बीन भाटो माना हा, दग्गड माना हा, फक्त ई वास्तै के आपानै वीरं ब्याव मे दान-दाइजो देवणो पडै, कोरी बमाई ऊ कोनी सरै, लोगा रा घर फोडणा पडै, लोगा रै जमीन गिरवी राखणी पडै, ओ रिवाज, बोल, कित्तो माडो है । फेर तू ही तो क्या करै है—काई तो हूत

रो सराव, काई बणहूत न बिसराव । जगा-जगा लोग छोरघा न कूट, मार, समूळी बाळ देव है, तू मुण कोनी ।

—मुणू तो हू, दादी बोली ।

—फेर म्हे लोग जका आज समाज रा भगुआ हा, लोगा रै सामे आ आदर्शे राखा के ब्याव इया भी हो सकै है, न दान, न दाइजो, न वरात, न बान, न बनोरो । तू जाणै है, इण छोरी रै ब्याव रै नाम स्पू म्हु लाधू रिपिया बटोर सकै हो । दस-दम हजार रिपिया मनै वान रा देवण त्यार वँठघा हा, मण काई करा वी धन रो, बठै मेलता । मा, जकै वने धन नो होवै, बीने धन भौत प्यारो लागै, जकै धने धन है बो धन स्पू धाप्यो वँठघो है । दाळ रोटी मिल ज्यावै, बीस्पू मोटो धन कोनी । लडकी नै लडको चाहिजै, लडको चज रो है तो धन हो जीसी, लडको चज रो नी है तो धन चाहे टीबा वघेडा ह्यो नोवड ज्यासी ।

—आ बात तो साची है तेरी ।

—तू ! मा, सगळी बात साची मान लेसी, ज्यु म्हे करघो है लोग करण लाग ज्यावै तो साची मान, लोग बस ज्यावै, ब्याव तो अन्नार उजडणै रा ढग बणरघा है, दोसै-दोसै आदमी वरात म, काई बठै लडाई रोप राखी है, फेर बठै दाहू पीवणो, तुरळ मचाणी, कोई बात है आ, लाख-लाख रिपिया री समठूणी, फेर भी सगो राजी कोनी ।

—बात है तो ठीक, तू जे लाग रिपिया लगावतो तो लोग बया कोनी टिकण देवता, कैवता, खाग्यो छुरड'र देस नै ।

—आपा समाज बणाणो चावा हा, मा, आपणो देस कया आछो बणै, रीत री बात छोड, रीता तो नई बणाणी पडसी, पापा बयो ।

—बात तो तेरी ठीक है, पण लोग कोनी मानै ।

—तू लोगा री छोड, समाज ने नई दिसा देवण सारू लोगा री चिन्ता नो करणी । स्वामी दयानद अर गाधी हरिजना सारू जकी बात कयी, कित्तो विरोध होयो । चूतरिया पर वँठण आळा लोग देस नै कोनी बदळ सकै । देस नै बदळन सारू मर्द चाहिजै जका विगोध री आग नै चीड फाड आगै निकळ ज्यावै । लडको म्हु देख्यो है साखा मे एव ।

बात पापा री साची निकळी, आनद जी आपरै वी ए रै इम्तिहान

मे विश्वविद्यालय मे दूजें नम्बर पर आया, वारा नम्बर इक्तर प्रतिशत हा । वाने देवना म्हु तो रोहिडे रो फूल हो । वा सारू कोठी म एक कमरो परपी ज्यो । वाने सहकारी विभाग मे नोकरे मिलगी, वा अबे वानून रो पढाई साथे चलाली ।

15

म्हारे पीर अर सासरो एक जगा होग्यो । आनदजी र कमरे मे बडती तो सासरो अर वारे म आवता ही पीर । आनदजी डील रा साफ सुधरा हा । रग गौरो, पण डील पतळो, न लाबा न ओछा । म्हु वारे आगे मोटी लागती, तक्डी लागती ।

बाके टेम घणकरो पढणे मे बीततो । रात नै पढता ही सोवता अर चार बजे उठेन पढण लाग ज्यावता । म्हु वारी इत्ती ही सेवा करती, उठन वाने चाय बणा देवती, कम बोलता पण बोलता जद् नाप-तोलन बोलता । मने वारी बोली मीठी लागती, ज्यू-ज्यू वै नेडे आवण लाग्या, म्हु वाने समझण लागगी, वै मने समझण लाग्या, पण वै एक बात वारे माथे स्पू कोनी मिटी—'मेरे सामे अपणे आपने ओछा मानता, मने हुकम देवता सकता । वा मने कदही कोई काम कोनी कयो, म्हु खुद ही आपणो फरज समझन करती । झाडरके जद् वै उठता, म्हु आपी जाग ज्यावती, वा मने जगायो कोनी । कदे मने नीद आवती रेवती, तो वै खुद ही उठन चाय बणा लेवता । जद् म्हु कंवनी, 'मने जगा लिया करो ।' वै आ ही कंवता—'मने काई जोर आवे है, आछो है नीद उड ज्यावे ।'

एक दिन म्हारा सास-मुसरा कोठी मे आग्या । म्हु वारे पगा लागी । साम मुसरा ठेठ देहाती आदमी । देहाती भेम, देहाती बोली, देहाती चाल, न मोट न मुरजाद । सामू रे घाघरियो ओडणो, वाचळी अर मुसरै रे कुडतियो अर घोनी, साफो । मा वाने कुलर री शीतळ हवा म सुआया, पण वाने नै

बा सुहायी कोनी, बँ दोनू एक नीम रँ नीचें माचो ढाळन बँठग्या ।

म्हू वानँ आ दिना मे ही बोली—मा सा, बाप-सा आ नीं समझे वे म्हे वारें बेटें नँ खोस लियो ।

आनदजी बोल्या—आ वदे हो सर्वँ है, म्हारी तनया रा पीसा वानँ पूचाद्यू हू । नौकरी करँ वारो इतो ही तो सीर होवँ है ।

मा वानँ विदा बर्या—तीवळ अर कामळँ रँ साथें मा वानँ हजार रिपिया दिया । मा, बाप ज्यू-त्यू पीसा ऊ राजी होवँ, वँ राजी होयन गया ।

दीवाळी रो सँ दिन । दीयां रो त्योहार, अधारो पडता ही च्याहू बूटा में दीया री जगमगाहट स्पोचन्नण । म्हू अर आनदजी कोठी पर दीया जगावा । माटी रा दिया, दीया मे तेल अर वाती, फेर ली स्यू ली मिलावा, एक दीयें रँ साथें दूजो दीयो, दीया री पूरी लगस, भोत सातरी लागँ । आनदजी तेल घालँ, म्हू वाती मेलू, ली स्यू ली जगावणँ रो काम म्हे मिलन करा । दोनू घ्यात राया, लेरला जगायेडा दीया बुझ न जावँ, बायरो दीया न झटको दे सकँ, पण पवन तो एकदम थमेडी ही, झटको लागँ थया । आनदजी इण बात न लेयन दर्शन पर उतर आया, जिदगी रो दर्शन । नारी अर-पुष्प मिलन इण ससृति रो निरमाण करँ ज्यू आपा करा, क्यात भी राखणी पडै, कोई इण ससृति रा दीया बुझा न देवँ ।

आज कोठी मे वटाऊ कोनी, सगळ्या आपरँ घरे गया, आपरँ घर री दीवाळी मनावण नँ, त्योहार सिर तो घरे जावँ ही । जिदगी रा झन्नट तो वदे मिटणँ रा ही कोनी, अँ तो चालता ही रँसी । पापा भी घरे हा, वँ भी जागणँ म बँठया हा । मा यावणँ-पीवणँ रँ सामान मे लागरी ही ।

पापा वेला हा, कोई आज मिलण आळो कोनी । पापा जद् वेला हूवँ तो भोत खुस होवँ । वँ भी पेड्या-पेड्या ऊपर आग्या । म्हे दीया जगावँ हा ।

ऊपर आवता ही बोल्या—'भई कमाल है, भोत ही फूटरी दीया री लगस लगाई है, अबँ म्हानँ कोई फिक्कर नीं, स्वराज एकली ही भोत दुख पावती, अबँ स्वराज साथें आनद ।

मने भोत सको आयो, पण अबँ बडे कठे । अब ताईं म्हे बात करता, वा वद होगी, पण काम वद कयां होवँ ।

पापा तो बात करँ जद् घणवरी बात ही वारी दर्शन री होवँ । अबँ तो

वै चूकें ही क्या। बोल्या—स्वराज साथे आनद रो मेळ हुवें, जद् ही वो स्वराज हुवें, पण वो आनद होवें क्या जद् शासन चाले फेर समूचो सहयोग जरूरी है।

पापा भी काम मे लागग्या, वै दीया भेळा करण न एक साथे मेलै।

मू कयो—थे जावणदयो पापा। वा कयो—अरै, मू म्हारी मा रै एकलो वेटी हो, म्हारी मा तो खाणो-पीणो वणावती, मू दीया जगावतो, म्हाने दीया री वडी अटकळ है।

अवै म्हे तीनू दीया जगावण रै काम मे लागग्या।

दीया झिलमिल झिलमिल भोत ही सुहावणा लागे हा।

इत्तै नै पापा, ध्यान कर्यो, कई खंरला दीया बुझग्या हा।

पापा कयो—वेटा, लारला दीया री भी ध्यान राखो, जो भोत जरूरी है। वै फेर दर्शन री बात त्याथा—नई विचारधारा आपरी थरपणा सारू पुराणी नै मारणी चावें, कवै, पुराणती मर्या विना म्हाने कुण पूछे, पण वै भूल ज्यावै है के थे पुराणा पढस्यो जद् लोग थाने मार देसी। जकें दीये मे तेल है, वाती है, वो आगी तो कोनी बुझे तेज बायरो बुझा सक है, पण एक-दूसरे को बुझावण लागग्या फेर ओ रग क्या लागे जको अब लागर्यो है, आपणो सस्कृति नये पुराणे री ओपतो मेळ है, भारत जद् ही भारत है, लारली नै सावत राखाला—जद् ही आपा जीवता रैस्या। आ कहन वै लारला दीया नै ओजू जगाया।

अवै म्हे च्यारू कूटा लगस सहो करदी, फेर बी दरसाव मन भरन खूब देख्यो। च्यारू कूटा जको दीया री नजारो हो वो भोत ही सातरो हो, हिये म कोड गहरो उटे, टावरां रा पटाका, फुलझलिया नै इण रग नै और ही बढावो देवै हा। विजय भइये गुवाड मे आपरै आसै पासै रा टावर भेळा कर राख्या हा, वो पटाका मे लागर्यो हो। हर काम ऊमर सारू होवै है।

इत्तै म मा हेलो मार्यो—आओ जीमत्यो।

—म्हे तो अडीके ही हा।

मा मगटो मामान लयन चौक मे आगी। पापा बो-या—आज तो आपा पुराणे तरीके स्यु जीमस्या।

पापा ही नीचे बैठन जीमता। कद मेज पर बैठना तो बंवल

क्यू पासी पर सटकाओ हो ?

मा सगळा साहू दरी विछादी । मा सदा ही देसी चीज बणावती—
सीरो, सब्जी, पटोलिया, रोटी ।

पापा नै पटोलिया रो भोत कोड हो । मनें सीरो आछो लागतो, भइयै
नै भी सीरो आछो लागतो । पण पापा नै मा हरी सब्जी घणी खवावती ।

म्हे कदे-कदे अया भेळा होयन जीम्या करा । आज राघा कोनी ही, बा
आपरै घरे गई ही । सगळो काम मा न ही करणो पडघो ।

— सीरो किसोक बण्यो, मा पूछघो ।

— तैरे हाय री चीज कदे माडी बणी ही कोनी, पापा कयो ।

मा फेर पूछघो—पटोलिया ।

म्हू कयो—पटोलिया तो भोत सुवाद है ।

भइयै कयो—सब्जी आछी कोनी, मा ।

—अरे, आ तैरे पापा री है ।

—ओ पास-पूस मेरै खातर होवै है, भाई, पापा कयो ।

पापा नै सब्जी ज्यादा खावणो पडती, वाने डाक्टर बताई ही वै पालक
री सब्जी घणी खावता ।

आनदजी भी साथ देवै हा, पण वै बोलता कोनी, वै भोत सवाळु हा ।

मा वां साहू नैवती भी—स्वराज । कवर माहय, सबो भोत करै, वाने
तू न्यारा जिमा दिया कर ।

—सबो तो करता ही होसी, पण बारो मुभाव ही है ।

—की पीसा वापरण द्यो, म्हू थारो मवान ही न्यारो बणा देस्यु ।

दूजो दिन रामरमी रो हो, शहर रा भोत लोग पापा स्यु मिलण सारू
आया । दिन छिपै रै आसै-पासै पापा आपरै लोमा स्यु मिलण चत्या गया ।

पण दूजै दिन एक तार स्यु म्हारै झटको तगय्यो । म्हारी सामू चालती
रयी । म्हू तो रोयी कोनी, म्हाने बेरो ही कोनी हो, पण आनदजी भोत रोधा,
वाने धमाणे मे म्हू रोवणो भूलगी । म्हाने रोवणो जद् आगो जद् मा कयो—
तने साथै जावणो पडमी ।

म्हारै साहू जीप ह्यार होगी । मा आनदजी नै दो हजार रिपिया
ह्यान दिया, जे कोई काम पड ज्यावै ।

मू मन मे करी—अठे डग रो डाकधर नो, वैद नो, इया ही गोळी गुटका देवता फिरै, वाने वेरो काई ?

—बठे ले आवता तो ठीक रैवतो, मू कयो ।

—म्हाने काई पतो हो, आ होवैली, आ तो सोची कोनी ही, बुखार तो घणी वार चड ज्यावती ।

—कोई बीमारी ही इसी ही जके रो घाने वेरी ही कोनी लाग्यो ।

—बीया तो अँ माडा होवण लाग्या हा, म्हे जाण्यो, बुडापो है । रोटी भी कोनी भावती, डील मे करण-करण होवती ही रैवती ।

—खँर, वाने जावणो हो, चल्या गया, आपणो इत्तो ही संस्कार हो ।

मोकाण आळा दिन मे आवता, मोकाण आळा नै चाय प्यावणी पडती, वारै आळा मँ रोटी भी खुवावणती पडती, जद् लुगाया मोकाण सारु आवती, म्हाने रोवणो पडतो । रोवणै मे मू अर जेठाणी, पडौस री म्हारै ही भाया मे म्हारी एक द्योराणी अर सासू ही, जकी भाजन आवती । चाय करणै री ड्यूटी माने सभाळणी पडी । रोटी जिठाणी वणावती ।

म्हारै घरे डागरा री पूरी रणक ही । एक भैस दूध देवे ही, दो पाडचा ही, एक पाडी पाच मीना पाछे व्यावण आळी ही । एक पाडकी छोटी ही । एक गाय जकी पाव, आघसेर दूध देवती । वा चाटे पर दूध देवती । एक बच्छो हो, एक टोगडती ही । मू कयो—ओ काई, धारै तो आ डागरा को भोत खरचो है ।

जिठाणी कयो—ओ कजियो तो है, पण जमीदार रै डागर घन है । आपणी भैस अबार पाच हजार री है । रोज रो सौळा कित्ता दूध है । घाप'र टाबर दूध पी लेवै घी खा लेवै, चाय पी लेवै । ओ घीणो है जीस्यू इत्ता बटाउ आपा पौसावा हा, पतो ही कोनी लागै ।

वात साची ही, चाय रो पतीलो तो चड्यो ही रैवतो, दूध आळै नै दूध, चाय आळै नै चाय । सगळा नै आ भैस ही घपा देवती ।

जिठाणी जद् दूध काडती, मू सारो देवण लाग्यो । मू पाडकी नै पकड लेवती, खूटे रै बाध देवती । जिठाणी दूध काड लेवती । जिठाणी दूध दूबता ही, आपरी चाय वणावती, कड्डी वरणी चाय, मनै एक कप देवती । बी चाय स्यू जीसोरो हो ज्यावतो ।

ज्यू-ज्यू म्हु जिठाणी रँ नेडै गई, जिठाणी रो हिंवडै रँ रूप सामँ आवण लाग्यो । वीरो काळजो काच जेडो साफ सुचरो, कठँ ही काळस कोनी । वा तो आ ही कैवती—धारो डील भोत अमीर है, म्हारो तो की कोनी वीगडै, थे काम मत करो पण मर्न तो काम मे जी लागण लाग्यो ।

जिठाणी दिनउगे स्यू पैली ही उठती, बठँ तो कोई घडी कोनी ही, म्हु घडी जरूर राखती, पण अठँ तो टेम ही रोळदट्ट होग्यो जिठाणी रो टेम हो—एक तारो उठचा करतो अगूण नै, सगळा ऊ मोटो, वो तारो उगता वीनँ जिठाणी मोटो झाझरको कैवती । डागरा नै नीरणो, चाकी पीमणी, बिलौवणो करणो । भोत घघा हा, पण म्हु भी सूरज उगणँ स्यू पैली उठ ज्यावती, म्हारो काम तो उठता ही चाय बणावणो हो ।

आनद जी अर जेठजी—वारँ ही सोवता । दिन मे बेल ही कोनी मिलती । रात नै जिठाणी वाता आवती—म्हारी मासू आछी भोत ही, वदे ही बण आपरँ नाडियँ रँ चाबी कोनी राखी । सौक्यू म्हारँ सारू खुली पडयो रँवतो । वदे ही वा मर्न तुकारो कोनी दियो । होठ री भी चोट कोनी भारी, फटकारो कोनी दियो । कैवती—देटी म्हारो काई है सौक्यू धारो ही है । वँ वदे ही माची पर कोनी सोया । कमजोर हा, पण काम करता ही रँवता । डील मे घोवा चालता ही रँवता, पण वदे ही सारो कोनी लँवता ।

एक दिन आनद जी नै पठारणँ री वात चाली—म्हारँ मुमरँ जी री वडी नियत ही रे घर म एक तो पढै । सगळी ही पढाई वारँ हुई पण सदा ही फस्ट फस्ट आया । खरचो तो लाग्यो पण खरचँ रो हक आग्यो, नी तो धारो अर म्हारो वाई मेळ । धानँ वाई बताऊ धारो ब्याव होया पछँ म्हारी इत्ती इज्जत वदी है रे पूछो मत, भासँ-भासँ रा मोटा मोटा मिनस म्हारँ अठँ घोब देवँ है, ओ पढाई रो ही पुन परताप है । म्हु देवर नै वऊ—अरँ देवर, तू म्हानँ भी कोठी दिवा, म्हु तो सहर ही कोनी देख्यो, मेरो जी मोटर म चढ़णँ सारू करे, जिठाणी हसन बोली ।

—अवार म्हारँ सार्थे चालियो, म्हु बोली ।

—वठँ बेल है, जिठाणी बहधा, भँस घुहारकी है, म्हु भँस रँ वारणँ पीर कोनी जा मकू, म्हारो बाबो बीमार है, रोज समचार आवँ पण भँस मेरँ टाळ दूध कोनँ दये कोनी जिठाणी रँ दो टावर हा—एक छोरो

छोरी । छोरें रो नाम गोदियो, मोटो ताजो सूमसाम, छोरी रो नाम चम्पा । टाबर ज्यू-ज्यू गावा कोनी पैरता, इया ही रेत में लिटता रैवता । बदे-बदे जिठाणी नै औसाण आवतो तो नुवा देवती, पण टाबर बिना न्हाये-घोये सूमसाम रैवता, पण बारो डोळ बिगडेडो रैवतो । नाम रै बारें म्हु कँवती— ओ काई नाम बडायो ईरो गोदियो ।

—बडावै कुण हो, डील रो भारी हो तो इनै गोदियो कँवण लाग्या ।

—पण छोरी रो नाम फूटरो है—चम्पा ।

—ओ ईरो भूआ आही ही, बा बडागी ।

दिन में लुगाया । मौकाण आवती तो सगळी ही म्हारी सामू री बडाई करती, की तो मर्या फेर लोग मरेडैन सराया ही करै है, की सामू आछी ही ।

दुप ज्यू-ज्यू दिन नीकळ्या मट्टो पडण लाग्यो, चोट लागता ही पीठ घणी करै, फेर तो सँर्ण पडज्या । रीत कट्टे ही टूटी कोनी, न वै तोडणो चावै हा, न तोडणै री हिम्मत ही । तीजै दिन आनन्दजी मागू री अस्थिया लेयन गवाजी गया । लुगाया सामू नै बूढी करार दे दी, घणी बूढी तो कोनी ही, पण जुवान भी कोनी । वेटा, पोता सगळा ही ता हा, फेर रोवणो क्या रो । दिन में लुगाया हरजस सरू कर दिया, रात नै भी कर दिया, अत्रै तो रोवणो मट्टो पडग्यो, भजन भाव घणा बदग्या ।

म्हु एक दिन जिठाणी नै बोली— म्हु तो इण घोती अर सिलवार कमीज में अपरोगी लागू, म्हु नी घाघरो ओढणो पैरल्यू ।

जिठाणी म्हारी बात मान ली । दण एकर पैरेडा गावा म्हानै काहन दिया । म्हु बोरियो बाघ्यो, बाबळी पैरो, घाघरो पैर्यो । जिठाणी देखता ही युवकारो गेर्यो—फूटरी तो फूटरी होवै, चाये बोने की पैरादयो ।

म्हु बोली, ओ पैराण ही आपणो है, लुगाई ईमै जिसी फूटरी लागै, क्या मेइ कोनी लागै । आपा दूजो पैराण तो देखा-देखी ले भाज्या ।

दस दिन निकळ्या ग्यारवे दिन तो बटाऊ भेळा होवण लाग्या, काम की बघ्यो, सगळा परिवार घरे आग्या, काम में पूरो सागे मिल्यो, बारबो दिन भी नायो, म्हु मा, पापा नै अडोकै ही । पापा जाण-बूझन कोनी आया । मा अर भइयै नै आवणो ही हो ।

आरो जी लाग्यो ।

मा बोली—बेटा, म्हारा तो सँ भात रा दिन देमेडा है, स्वराज स्पू काई छानो हो, टावर तो ही, पण भूलै घोडी हो, वै दिन तो भगवान् कीनै ही न देखै, फेर अठै आपणै मिनघा रो जाड है, म्हु कोठी में जरूर रऊ हू, पण बठै आपणा कुण है, अँ तो लोग आपणा आवै जावै है, जी लाग ज्यावै, कदे-कदे बोई नी होवै तो उजाड गो लागै, जी लागै ही बोनी ।

मा अर जिठाणी घणी देर बात करी । जिठाणी अर मा दोना रो ही जी सोरो होग्यो ।

मा नै जानो ही हो, मा चली गई । म्हु अर आनन्दजी दो दिनां पाछै गया ।

16

म्हु कोठी में गई जाणै एक जुग बीतग्यो हो । दिन तो पूरा घारा-तेरा ही बारै रही, पण लाग्या जाणै बारा मीना पाछै आई । पापा अवार दोरै म्हु पूठा आया ही हा, सरकारी गाडी बारै खडी ही । म्हु जाय'र मा रै पगा लागी, मा म्हानै पैली मिली, फेर पापा बनै गई, पगा लागी, पण पापा कनै दो आदमी बँठधा हा, जका में एक स्वामी जी हा, पापा खाणो खावण लागर्या हा । म्हु पगा लागी, पापा सिर पर हाथ फेर्यो । फेर म्हु स्वामीजी रै पगा लागी, स्वामीजी भी सिर पर हाथ फेर्यो । पापा स्पू पैली ही स्वामी जी बोल्या—'विरमानन्द, तू स्वराज रो ध्याव कर्यो, म्हानै कोनी बुलायो ।

पापा बोल्या—म्हु खुद ही कोनी हो, बुलावतो किनै । आपणै अठै बाळ पडयो हो, कलकर्त्तं गयो हो पीसा ल्यावण नै ।

स्वामी जी बोल्या—भोत आछो काम करघो, म्हु अखवारा में पढी ही, आदर्श ध्याव होयो, भोत आछो होयो, जनता जे एहडो अनुकरण करै तो

लोग न्याल हो ज्यावें, पण आजादी रें वाद आदर्श जाण मरणासन होर्यो हे, लोग दिखावें पर घणा उतरचा हे, पण कारण भी साफ हे। गलत कमाई गलत खरचो।

पापा कीं कोनी बोल्या, चुळू करण लागर्या हा। स्वामी जी कयो—पढाई लिखाई भी बदी हे, पण ज्यू-ज्यू लोग पढें हे सुरळी भग होया बग हे। भ्रष्टाचार, बेईमानी, रिश्वत बढ़ती जारी हे।

पापा बैठभा हा, घोडा आडा होग्या, फेर वारी कीं दिमाग जम्यो। बोल्या—स्वामी जी, क्या पाधारणो होयो, अवार तो थे वोळा मोडा दरमण दियो।

स्वामीजी कयो—मू तने कागज लिख्यो हो, वा ही बात। म्हारे वलिज होवणो चाहिजे।

—बात करी ही, और बात करस्या। पण पारे साथे ओ मोटपार कुण है ?

—हा, आ सुणो, स्वामीजी बोल्या, ओ हे धाणंदार, मोत्तल होयोडो। आरी कहाणी सुणो, बेहद अजीब, आज रें जमाने री जीवती जागती तसवीर। ओ धाणंदार—बहद ईमानदार। न खावें, न खावण द। नतीजो बाई—अफसर नाराज, नीचे रा अहलवार नाराज। आरें ईलाके मे अमल री एक सैठो व्यापारी। जीप सू अमल भेजे। अण भाई, दीने पकड लियो—दाई मण अमल। वो व्यापारी बोल्थो—दस-बीस हजार तेल्यो, म्हाने छोडो, अण छोडयो कोनी। जीप धाणे मे चली गई, नीचे रा अहलवार रपट बणाई घोरें बोझ दाई मण री जगा तीन मण अमल लिख दियो। जाण-बूझ'र एहूडी रपट बणाई के ओ भाई फमग्यो, ऊपर आळा अफसर नाराज हा ही, ई भाई ने सस्पेंड कर दियो। अण भाई भरो नाम सुण्यो, मू ईने तेरे कने ल्यायो ह, ईने सकट सू बचाणो है, जे ईमानदारी अया मरसी तो फेर ईमानदार रेंसी बठे।

पापा फेर भी इत्ती बात करी—देखस्या, मू आई० जी० पी० सू बात करसू। पापा ने स्वामीजी री बात पर कोई टिप्पणी कोनी करी, देस मे ईमानदारी री बेकदरी पर अफमोस कोनी जतायो, ईमानदारी री सजा पर चारें बाळजे मे दस कोनी उठयो, रीस कोनी आई।

पापा फेर बी मोटघार कानी देख्यो, फेर बोल्या—भाई, कानून आधो है, ईरें आख कोनी, जदें ईरें आख होसी, जकें दिन अन्याय मिट ज्यासी, पण न तो कानून रें आख होवें, न अन्याय मिटै । कानून री निगा में तू तीन मण अमल पवडघो, आधो मण अमल अण उडवायो, अबैं ओ बर्च कया, ओ ईमानदार है, ईरो कोई सबूत कोनी, ओ बेईमान है, ईरो सबूत है । जद तनें बेरो हो के लोग म्हारें लैरें लागरूपा है, तनें सावळचेत रैवणो चाहिजें हो, सावळचेत न रैवण री सजा भुगतणी पडसो ।

फेर पापा स्वामीकानी मुडघा—स्वामी जी, आज देस में ईमानदारी अर बेईमानी री लडाई कोनी । राज बेईमान है, आ बात म्हे कया करता, अबैं लोग म्हानें बेईमान बतावें । फेर ओ कोई सरकार आ ज्यावो, म्हे फेर वानें बेईमानी म्हे बतावण लागस्या । इण बात न लेयन चाला तो राज एन दिन कोनी चालें । एक साफ मुखरो राज तो 'यूटोपिया' है, पण ओ 'यूटोपिया' भी जीवतो रैवणो चाहिजें, नी तो आदमी आगं कानी वदें । म्हे लोग भी आछें राज री कल्पना लेयन आगं चाला, जनता खुशी रवें, आखें जगत रो कल्याण हो, आ भावना लेयन चाला, पण इण मारू भी वई खोटा काम करणा पडै । आप ऊपर आयन देखो तो आ बेईमानी, ईमानदारी टावरा आळी सी बात लागें, अठे तो शुद्ध 'पावर' री लडाई है । राज कीरें हाथ में रवें, आ लडाई है । म्हारा शर्मा जी यानी मुख्य मंत्री जी आजकाल म्हारें सार्धें जूझणें री चेष्टा में है । वानें मोटी कुरसी म्हे दिरायो, आप जाणो हो, पण वो आ सोचें, आज इण मसीन रें जुग में जद गाढी बिना बळद, ऊट चाल सकें तो फेर राज चलानें म की दूजें मिनख रो मारो वय् । वो म्हारें मिनखा नें फाटण लागण्यो, आप कानी लेवण लाग्यो, वो एक ही बात कवें है—ई विरमानन्द वनें काई पडघो है, ओ तो अडवो है, न तो खावें न खावण दे, राज भी करो अर भूख मरो, आ कुणसी ध्योरी है । चवाचव उडावणी है तो म्हारें सार्धें आओ, लोग तो छाया में भाचो ढाळें, म्हारें कानी वय् रवें, म्हे पारें कॉलेज मारू बात करी, मूडें ऊ बोल्थो कोनी, बीरी निमत हो कोनी कनिज खोलणें री, आप तो एक ही काम करो—बीरी काठी रें आगें भूख हडताल करन बैठ ज्याओ, फेर म्हे जाणा अर म्हे जाणा ।

स्वामीजी मुख्य मंत्री रें बोठी रें आगें भूख हडताल पर बैठग्या ।

स्वामीजी साह मुख्य मंत्री की फोटी रै आगे एक तम्बू तणयो । आछा पकरण विछग्या, तकिया लागग्या, स्वामी जी बठै जम'र बैठग्या । अखबारा मे स्वामी जी की फोटू छपी, भूख हडताल की कारण छप्यो । मुख्य मंत्री पर क्षेत्रवाद की लक्षण लाग्यो । स्वामी जी कयो—म्हारे ओ आमरण अनशन है, कॉलेज खुलसी जद् ही अनशन टूटसी ।

दूजै दिन फेर खबर छपी जकै मे मुख्य मंत्री आपरो वक्तव्य दियो । मुख्य मंत्री आपरें हलकै मे कॉलेज खुलणे की कारण बतायो, स्वामी जी की बात नै काटी । मुख्य मंत्री स्वामी जी पर हठधरमी की लक्षण लगायो ।

तीजै दिन फेर खबर छरी—स्वामी जी आपरी कॉलेज की माग की कारण बतायो, मुख्य मंत्री पर घणा लक्षण लगाया, वा अठै तक कहदी रे इसो मुख्य मंत्री राज रै लायक कोनी, जको आपरें ही हलकै मे घणवरो पीसो खपावै, मुख्य मंत्री आखै राज की मुख्य मंत्री होवै है, एक हलकै की नी ।

कई अखबारा मे स्वामी जी नै एक लूठो समाज सेवा बनायो, बारी पूरी जोड़घाण छपी, बारा फोटू छाप्या । इनै स्वामी जी की नाम चिमकण लाग्यो तो घोरै बारी हालत पतळी पढन लागी । वै नीबू रै रस नै छोडन की कोनी लेवै । बारो भार घटण लाग्यो । स्वामी जी पर एक डाकघर की झूठी लाग्यो, वो हरदम स्वामी जी कने रहवै । पुलिस तो तैनात ही । पत्रकारा की भीड लागी रहवै ।

चौथै दिन मुख्य मंत्री जी पापा कने आया । वा पापा पर लक्षण लगायो वे वे म्हानै बदनाम करणे साह आ काम करायो है । पापा अर मुख्य मंत्री तू तू-में में भी हुई । फेर मुख्य मंत्री जी स्वामी जी कने भी गया ।

जकै दिन अखबार इन हडताल न नियन रग्या पड्या हा । हर आदमी रा दोस्त अर दुममण तो होवै ही, फेर जित्तो मोटो आदमी होवै बीरा वित्ता ही मोटा दुममण । मुख्य मंत्री रा जठै दोस्त तबडा हा तो दुममण भी मँटा हा । अरै मुख्य मंत्री की बदनामी रा चोया बहाना दुममणा नै मिनण लाग्या—मुख्य मंत्री एक झपटाचारी आदमी है, अण लागू रिपिया की घन हडप कर लियो, ओ क्षेत्रवादी आदमी है । अण दूजै इलाका की कमन मार्थ आपरें क्षेत्र की निरमाण करयो अर कारण लागरयो है । ओ आपरें क्षेत्र

सामने है। हर आदमी मारू मोक्षण नै जया होवती, भोड़ण नै विस्तर होवता, कई आदमी तो इता घरू होग्या हा, बाने गाड़ी टैमण पूषायण जावती। मा एक ही बात बँवती—'परमात्मा आपाने आरं भाग मारू देव है, आपाने भी मिल ज्याव है।' मोग रोवता आदना, हसता जावता। अरु पापा रो काम करावणो रो काम की हलको पढग्यो। जबी काम पैलो धेनसिह जी करावना, यो काम मा गाम लियो, धेनसिह जी रैवना पण काम धणकरो आ करावण लागगी।

अधर एक बात गाफ-भाप दोग्यण लागगी ही के प्रशासन राज पर हावी होरण लागग्यो हो। सारा 'पावर' तो प्रशासन रं हाथ मे, सरकार करे तो काई। इगो लागे हो जार्ज राज रं हाथ मे तो फोन हो, बोई फोन री बात मुणने तो वा भला, नी मुण तो नी मुण सरकार बीरो करे काई राज री नौकर री जड पताळ मे।

एकर रेखा पापा बने आई, बोमी—'काई करू, म्हारो डाइरेक्टर बयो बोनी माने।' पापा रो दबदबी तबडी। पापा फोन उठायो, डाइरेक्टर स्यू बात करी—'डाइरेक्टर, मू बीरमानन्द, बोलू हू।' ..

पापा नै रीस आवती जडु बँ सुकारे पर आ ज्यावता, न आगले रं 'जी' लगावता न आपरे।

पापा बयो—'मुण, तने बीरो है, ओ राज बीरो है, जनता रो, जनता ई राज री मालिक है, तू राज री नौकर है। जे नौकर मालिक रो काम नी करे तो बी नौकर नै रैवण रो बोई हक नी। मेरे बने रेखा बीटी है, वा सिवायत करे है के तू बीरो हुकम मान्यो बोनी, तेरी इत्ती ओकात।' ..

डाइरेक्टर मइया स्यू पैली पापा स्यू मिलण आयो, रेखा फेर बदेइ सिवायत बोनी करी।

पापा बयो करता, इण व्यवस्था मे जनता अना ही रोवनी कूकती रैवसी, अ नौकर जनता पर राज करसी, मनीस्टर, विधायका बने काई है। बँ आ भी बँवता—आरो तो डोळ भी बोनी। जाज जनता रा प्रतिनिधि ही बँडोळा है, पच स्यू लेयन केन्द्र रं म'यां ताई पीसी रो राज है, बटेई ई व्यवस्था मे पाट है।

पापा तो फेर आ मोटोडा अपमरा रा मान छीच देवता। एकर एक

सैक्रेट्री पापा री बात कोनी मानी । बा बीनै 'सरपलस' कर दियो, फेर वण छ मीना ताई चक्कर काटतो रयो ।

आ दिना राज रै नौकरा री हडताल हुई, हडताल हुई तो एहडी हुई के आखै राज रो कामकाज ठप्प । स्कूल बन्द, कचेडघा बन्द, दफतर बन्द । दफतरा, स्कूला, कचेडघा मे कवूनर बोलै । चपडासी स्यू लयन बाबूभा ताई कोई काम पर कोनी । अफसर बैठ्या माखी उडावै ।

असेम्बली चालै ही, पापा असेम्बली मे भोत जोरदार भागण दियो । पापा कयो—आज राज रो नौकर हडताल पर है, बो तनछा बघाणो चावै है, बो भूखो है । वानै बेरो ही कोनी, भूख कई हुई है । भूख देखणी है तो गावां मे चालो । लोगा कनै बावण नै पूरी-भूरी जमीन कोनी, जमीन है बठे दाणा कोनी । झाझरकै उठै, आधी रात रा सोवै । भूखा उठै, भूखा सोवै । बारै पंरणनै कपडा कोनी, ओढ़णनै बिछावणा कोनी, टाबर नागा रबै, लुगाया कार्या देदे आपरी लाज दवै । गरमी मे गरमी मरै, सर्दी मे सर्दी, बिरखा बारै डील पर बरसती रबै, न्हाणै-घोणै रो तो बठे जिकर ही कोनी । नाज नै पाणी रै लगा-लगा धावै । कोई दुकानदार वानै उधारो कोनी दे । सस्या नै कमायन नी ल्यावो तो भूखा सोवो । खेतीखड री आ हासत है के पाच साला मे एक साल जमानै रो होवै, बदे बिरखा कोनी, तो बदे घणी बिरखा, बद ओळा पठ ज्यावै तो बदे पवन चाल ज्यावै, आधी जिदगो भूख अर करजै मे पिसीजती रबै, बठे है भूख । राज रो नौकर भूख री बात करै जबा रा टाबर आछो पैरै, आछो छावै, स्कुला मे पढ़ै, नौकर अर नौकर री लुगाया पद्या रै नीचै मोवै, बारी तनछा पर न ओळा पठे, पवन न चालै । आपा जकी ब्यरस्या दी है, ईरै माम पूजी पूजीपति वानी चालण लागरी है, गरीब घणो गरीब होवण लागरघो है । आपणा बणायेटा कानून नौकर री आनमारी मे सटण लागर्या है, आपणा हुकम नौकर री फादल रा मजाक बणर्या है, आपणो ममाजवाड नौकर री ठीकर मे गठन लागरघो है । मनै खुद नै ई राज मे रैवता सरम आवै है, बो जात रै मगटन होवै इंगे मनलब ओ तो कोनी के बीरा ये नाजायज फापदो उडावै । आज नीचै स्यू लयन ऊपर ताई आ नौकरा रिस्पत रो तवाही मचा राखी है, आने न डर है न आ पर रोब । आठै ताई के आपा भी आरै मार्य मित्त दोनु हाथा रयू धावण

सागर्या हा, आ जनता याने म्हाने बचमेली नी ।

पापा रो भासण अखबारा मे छप्या, ई भासण री भोत परवा हई । सगळा ही इण साची बात नै सराही, पण नौकरा री आलोचना पापा रै महंगी पडी । नौकर रोज जलूस तो निवालना ही, मुख्य-मंत्री रो पुतळो जळावता, पण दूजें दिन म्हारी कोठी रै आगे नौकरा प्ररदसण करघो, पापा रो पुतळो जगायो । म्हाने भोत रोस आई, पण जोर धाई ?

कोठी रै आगे पुलिस रो इन्तजाम हो, बर्द देर ताई पापा रो नाम लेयन—'मुरदावाद' रा नारा सगाया हाय हाय बरी, पण आयता होयन आपी चल्या गया ।

मा बोली— आपा कित्ता आरें दुख म पडा हा, कित्तो आरो भलो बरा हा, पळ ओ मिल्यो है ।'

पापा हमन बोल्या—'ओ जनतत्र है देवी, अठं तो सगळा ही रग देयणा पडै ।' तू म्हारे साथे कोनी घालै । साथे घालै तो पतो लागै, लोग म्हाने वाळा सडा दिखारै, म्हारे ऊपर भाटा फेंकै, एकर तो मनै पाटडै नीचे बदन ज्यान बचावणी पडी, एकर एक मोटिंग म म्हाने बीच मे पुलिस री गाडी मे बँटन भाजणो पडघो ।

है, मा रो सास नीचे री नीचे अर ऊपर रो ऊपर रँग्यो, म्हारी जी तो भोत ही पराव हुया ।

मा बोली — इसी बात है तो बाळो फूको इण जजाळ ने, म्हु तो भाजती भाजती आखती होगी, म्हु तो एकर गई तो दरवाजा बण्पा हा, फूस माला घली ही, नोटा री माळा डली ही ।

—हा, तरी बात भी साची है, पण बठे-बडे जूता री माला भी घलैया है, एक् जगा तो म्हु गयो तो राम जाणै लोग कठेऊ खूसडा भेळा करन ल्याया हा के विरखा होवण लागी तो म्हाने गाडी पूठी मोडणी पडी, रस्तो बदळघो जद् नाको लाग्या देवी, ओ राज है, राज म सगळा घधा करणा पडै । पण अबै म्हु भी आखतो होर्यो ह, काम री कदर कोनी, हयकडा है, जोडतोड है, तोर-तरीका है, राज मे अबै कुरसी री लडाई है, खीचनाण है, उठाव-पटक है, जको सजोरो है, वो रैसी, बाकी जासी ।

मुख्यमंत्री रा नया-नया हुक्म निकळै, पण नौकरा री हडतात चालू ।

मुख्य-मंत्री एक दिन रेडियो पर भासण दियो जर्क में राज री माली हालत भोत माई बतार्ई, फेर वतायो के नौकरा री मागा स्यू राज रो बरोडू रिपिया रो घाटो जको राज रै खजाने री सामरथ स्यू बारै । इण वास्तै नौकरा री मोच सही मारग पर चालणी चाहिजे वाने हडताळ तोड देणी चाहिजे । फिर मुख्य-मंत्री गरजन कयो जे नौकर हडताल चलू राखी तो राज बुरो पेस आसी — वारो नौकरी खतम करदी जासी । मुख्य-मंत्री एक तारीख दोनी के दो तारीख नै जका नौकर नौकरी पर हाजिर हो ज्यासी, वारी नौकरी सही, बाकी आपरी नौकरी खतम समझो । मुख्य-मंत्री रो भामण इसो लखावे हो जाणै नौकरा पर असर पडसी क्यूके राज में भूख घणी, नौकर री तनखा बदणे स्यू भूख बदसी, नौकरा नै भी रहम आसी, वै आपरी मागा पूठी ले लेसी ।

म्हू पापा स्यू बात करी तो पापा नै हसी आगी, वा बात टाळ्दी ।

मुख्य-मंत्री री घरपेजेडो तारीख आई ही, पण एक भी राज रो नौकर हाजर कोनी होयो, म्हू मन में सोची—अबै देस में राज नाम री चीज कोनी । राज रो मतलब की मिनख रो नाम कोनी, राज रो अरथ है राज रो हुकम नी तो राज ही नी । लडाई चाली आ पूरी इक्कीस दिन, राज रो पूरो काम ठप्प । मंत्री लोग भी घरे बैठ्चा माघी भारै । न कोई काम न काज । इक्कीसवें दिन मंत्री लोगा नै मुख्य-मंत्री बुलायो, बातचीत करी, फेर नौकरा रै नेतावा नै बुलाया, बातचीत चालू हुई । पण फेर बातचीत फेल । अबै तो राज आपरै रग में आयो, गिरफ्तारचा चालू हुई, घणकरा नेतावा नै जेला में दे दिया, कई नौकरा नै जका थोडा दिना रा असथाई हा वाने नौकरी स्यू काड दिया, पण जलूस और तेज होग्या, भासण और तीखा होग्या, कठै-कठै हिंसा भडक्ण लागगी, म्हू समझी—अबै राज झुकलो नी, पूरो एक भीनो होम्यो, फेर वाता चालू हुई अर इण ही दिन सरकार डीली पडगी, अण हाथ पादरा कर दिया, घणकरी मागा मजूर होगी, म्हू मन में करी—ओ बदारो राज । आज एक भीनै ताई जनता दुखी हुई—छोरा भणीज्या कोनी, दपतरा में काम होयो कोनी, बिजली, पाणी सगळो सकट ही सकट रह्यो, आ बात तो जर्क दिन ही हो ज्यावती, जर्क दिन आ माग राखी ही, इत्तो नाटक क्यू ।

पापा बतयो—तू क्यू कौनी समझी, मू बतऊ ।

—काई ?

—मुख्य-मंत्री बदनाम होयो, ईरी कुरसी हाती ।

—पापा, लोग धारो नाम लेवै के धे हडताल कराई ।

—मू तो आरै खिलाफ बोल्यो ।

—आ भी राजनीति ही ।

—आ म्हारै खिलाफ परदरसन करधो ।

—आ भी राजनीति ही ।

पापा हसन लाग्या, बोल्यो—अबै वेटी, राजनीति समझण लाग्यो । तेरो मतलब ओ है के मू आ नीकरा नै बहकाया, फेर वा हडताल बरदो, फेर मू भासण दे दिया, केन्द्र म्हारै ऊपर बहम न बरै, फेर वा म्हारै खिलाफ नारा लगा दिया, बहम सफा दूर होग्यो । आ ही तो बात कौनो चावै है तू ।

—पापा, मू कौनी बऊ, ओ अखबार कवै है ।

मू अखबार ल्या दियो, पापा तो जाणै हा, पापा बोल्यो—हा वेटा । आ राजनीति है । मू इत्ती ओछी हरकत नी करला, मुख्य मंत्री आ रीम म्हारै ऊपर काई है वण केन्द्र मे म्हारो नाम भी लियो है, अखबारा मे बदनाम भी करै है, वण म्हारै साथै लडाई चालू बरदो ।

पापा बैठघा हा, इत्तै मे चपरासी आसन बहधो—कई गाव रा लोग आप स्यू मिलणो चावै है ।

पापा 'हा' करदो ।

लोग एक ही गाव रा हा, दस पन्द्रा आदमी तो हा ही ।

पापा उठन बारी आवभगत करी । लोग नीचै दरी पर बैठग्या, पापा भी दरी पर बैठग्या ।

—बोलो भई, पापा पूछधो ।

वा आपरो नाम ठाम बतानो, वी मे एक सरपच हो, और आदमी हा जका मे दो-ब्यार पच हा, वाको गाव रा मुखिया हा ।

वै बोल्यो—सा, म्हारै कौनी एक नहर रो खाळियो आरघो है । वी मे पैली तो म्हारै गाव रो नाम हो, वण अबै वी मिटग्यो । मू लोग पूछताछ

करी तो पतो लाग्यो थे एम. एल. ए. री महरबानी इसी हुई के बँ आपरँ एक् लवेज मे एक् गाव हो धीरँ कानी बो खाळियो मुडग्यो अर म्हानँ छोडग्यो । एम० एल० ए० साहब वनँ पूच्या तो वा वतायो के एक्स० ई० एन० साँव ओ काम कर्यो है, म्हारो कमूर कोनी । म्हे बी साँव कर्न पूच्या तो वा कयो के बीस हजार रिपिया करदयो तो म्हु ओ काम करद्यू, नी तो एड करो । म्हे लोग धीस हजार कर देवता, क्यूके आजकलँ मगळो काम लेवा देवी ऊ चालँ है, पण गाव मे है पारटीवाजी, पीसो बर्ण कोनी जद् थारँ कर्न आया के ये ओ काम कराओ ।

पापा बोल्यो—ये लोग अरजी लिखन रयाया हो ।

—हा लिखन ल्याया हा ।

पापा वारी अरजी ले ली, 'बात करस्या' आ बात कहन बात खतम करदी ।

पण गाव आळा रो जी सोरी कोनी हुयो । वा मे एक आदमी कयो— 'बाई बतावा सा, आप दोरा नी होवो तो एक बात कवा, पैली म्हारँ अठे एक पटवारी हो, अबँ तो अहलकार भी घणा होग्या, घणी ही रिश्वत होगी ।

फेर एक आदमी बोल्यो—ज्यू-ज्यू विकास होयो है, नौकर बदया है, तो रिश्वत बदी है ।

एक जादमी फेर कयो—पैली म्हे लोग जोहडँ रो पाणी पीवता, अबँ म्हारँ अठे वाटर बक्सँ है, म्हे जोहडँ ने खतम कर दियो, अबँ वाटर बक्सँ मे कदे बिजली कोनी तो कदे तेल कोनी, पाणी रो इवातरँ तोडो रवं ।

दूजँ बोल्यो—बिजली तो आगी । म्हे चिमनी, लालटेन राखणी छोड दी, अबँ रोटी अघेरँ मे खावा हा ।

तौजो बोल्यो—म्हारँ सासरँ मे नहर है, वठे बँ आपरँ ओवरसीयर अर जिनेदारा री हाजरी मे खड्या रवं ।

पापा कयो—बिवास हाँसी वठे नौकर बदसी, नौकर बदसी वठे रिश्वन बदमी, गुलामी बदसी ।

जद् संरपन्न कयो—सा, पैली आपा फकत राजा रा गुलाम हा, अबँ तो पाणी रा गुलाम, रिजळो रा गुलाम, नहर रा गुलाम, गुलामी चांगणी बदगी ।

पापा बोल्या—गाधीजी एक बात कयी ही—मशीन मत ल्याओ, मशीन ल्याओला तो गुलामी ल्याओला ।

फेर एक आदमी बोल्यो—म्हारें अठे स्कूल है, पण पढाई कोनी । न मास्टर टेम सिर आवै अर न छोरा ।

जद् दूजै कयो—बाई है पढाई में आजकलें, नोवरी तो मिलै कोनी, चाहे बीस पढ़ल्यो ।

—अरै पढाई स्यू मिनघ तो बणै है, एक कयो ।

—आजकलें पढाई स्यू मिनघ बणै है, आ बण बहूदी तनै पढाई स्यू छोरो न घर रो रवै न घाट रो । बो तो जत्ता खुलछण होखै सै सीखै । बीनै परणनै चोखा गावा चाहिजै, छावण नै चोखी रोटी चाहिजै । स्कूल में पढाई कोनी, ट्यूशन कराआ, रिषवत देओ, जद् पास करै । बलास ता बो बढल्ले है पण आवै एक बीनै आवै कोनी । न बो हिसाय जाणै न बां पढ़णो । हिन्दी रो वागद् कानी पढसकै ।

एक आदमी और बोल्यो—म्हे लोगा भेत कोमिस करी रे म्हारें अठे रो स्टाफ बढल्ल ज्यावै, स्यात् पढाई ठीक हा जमावै, पण अफसर बोल्यां—बाई छोट है बागे ?

—सा, वैं पढावै कोनी ?

—म्हू यानै इसा आदमी दे देस्यू, जकं पढावै भी कोनी, दारू पीयन गाव में तुरळ मचावैला ।

—तो आप बारो की कोनी कर सको ।

—म्हू काई कलें, अफसर कयो, कोई एम० एल० ए० रो आदमी, कोई मन्त्री रो आदमी । एक सघ और बतायो, बा काम करण ही कोनी देवै ।

फेर एक आदमी बोल्यो—जठे रोब कोनी, वठे राज कोनी, अँ अहल-कार तो सफा मुफ्त रो तनखा लेवै है । काम रा पीसा झाडै है । अहलकारा रो आज मोटी-मोटी कोठिया बणरी है, कोई पूछण आळो कोनी ।

एक आदमी अठे तक कह दियो—रीस मत करिज्यो, ई राज स्यू बो राज ही चोखो हो, बडै न्याय सो हो, अबै तो एक बोतळ स्यू मरजी आवै ज्यू करल्यो । पीसै री पूजा है पीसै री, आज पीसो चाहिजै चाहे कित्ती कतल करदयो, छूट ज्याओ ।

अे बाता लोग रोज कवे, कोई आम नई बात कोनी ही, पण पापा भोत उदास हाग्या, बेहद उदास हाग्या, इत्ता उदास वे पैली कोनी होबता, इसो लागे हो जाणे वारो हीसलो कमजोर पडण लागरघो हो । वा एक ही बात कहन लैरो छुटायो—गाधीजी कंबता, समाजवाद मे नीकरसाही बदसी, भ्रष्टाचार बदसी, रिस्वत बदसी । समाजवाद नै वाम रा करणा है तो पैतृक हक खतम करणो पडसो ।

18

गाव स्यू समाचार आयो के दादी बीमार है, म्हु पूठो समाचार करायो रे वे अठे आ ज्यावे, पण दादी कोनी आई । म्हे मन मे सोचो रे कोई ताप सिरवा चढी होसी, गोळी गुटको ले लियो होसी, ठीक होगी होसी । आ बूढा आदमिया रे कोई मोटी बीमारी तो होवे कोनी, इया ही चालती बीमारचा होवे है—पेट दूखण लाग ज्यावे, जुखाम लाग ज्यावे, ताप चढण्या, देसी दवाई कर लेवे, अजवाण री फाकी लेली, ताप री गोळी लेली, जुखाम नै तो फी समझे कोनी, चीकणो खाणो छोड देवे, छाछ, खाटो कोनी लेवे, लूकी सूकी खावे, इत्तं मे ठीक हो ज्यावे ।

पण फेर एक समाचार आयो के बूढली तो माची झालती, तो म्हानै फिकर हुयो, म्हे एक गाडी भेजी, गाडी खाली भागी । दादी कुआयो—‘चिन्ता मत करो, ठीक हो ज्याऊली, ना होऊली तो कोई बात नी, म्हारा वाई अबे लाव जेवडा वर्ण है, म्हु तो अठे ही हाड नाखूली ।’ दादी कोनी आई । पण आदमी बताओ—‘बूढली कोनी आवे, बीया वारी सेवा करण आळा घणा है । वा तो एक ही बात कवे है—‘म्हु पराई घरती मे क्यू मरू, मरूली तो अठे ही मरूली ।’ वा पूरी जिहण है वा कोई नी आवे ।

मा बोली—वाई करा, वे तो कोनी आवे, म्हारो जावणुओ होवे. तेरे पापा मे एक मिनत री बेल कोनी । न भी जानण नग

म्हारें बालगोपाय हांवन आळो हो । सांतवी भीनो लागण त्पार हांग्घो हो ।

मा नै थोळा विवर होयो, पण मा नै गाची पूछो ती मरणे री बेल बोनी ।

मा पापा नै भी वसो पापा तो उदात होमा, फेर बोल्या— मा मरें कोनी, भोन परछा हाड है । त्पार तो वा ठेठ जायन पूटो मा मरें है ।

मा मन म करती— राजनीति री आ सावळ तट्टी गळ मे घाली है बें नीकळें ही वानी, आज म्हारें माय म्यु कार्द नो पूचसो ता लाग कार्द वेंसो, ऊमर भर बोनी जीवन देसो ।

मा भात दृगी साबती, आर्ग री माबती, पापा री मजरियो और हो बां भाऊ तो अं बोई यात ही कोनी ही, लाग कार्द वेंसो ? आ यात तो मा बदे मोची ही कोनी हा, 'लोगा नै कार्द वरणो चाहिर्न, कार्द सोषणो चाहिर्न', आ बात ही वारें माधे मे, बें नर्द लीक मादणें री विवर रायता, मा लीक नै छोडण त्पार कोनी ही, फेर भी दोनु एव साथे घालता अर बडेइ वा मे परब कोनी आयो ।

दादी नै दिन आया मरणो हो अर बा मरगी, बी वक्त पापा एव जमा भासण देवें हा, मा आयेहा विधायका री घातरी मे लागरी ही म्हु आठ मीनै रें पेट रें टावर नै सेवण मे सूनी ही, दादी बर्न कोर्ट कोनी पूच सकयो पण बोई काम बाकी कोनी रयो, बीनै लोगा नेम र्यून हायो भी, बीरो वपन भी त्याया, 'राम-राम सत् है, कहन मुसाणा मे भी लेग्मा, बीरो दाग भी हायो, पण बीरें आर्ग दडोत वरण झाला पोता कोनी हा, लाय लगार्द जद् मा कहन हेलो मारण सारू कोनी ही, बीरा हाड चुगन गगाजी जायण आळो कोनी हो, बारा दिन ताई घरे गोकण आळा सारू वंठण आळो कोनी हो, लोगा तो जा ही बही होसी—'इत्तें गोटे आदमी री मा कुत्तें री मोन मरगी । इरें गेरें कार्द कोनी हो, ब्रेटा, पोता, राम जी री दीन लागरी हो, पण विरमानन्द आगरे मोटापे मे धूळ गिरालो । मा आ दिना जेह्ठी दुखी ही के, पूछो मत । पण एव ही बात बयो—'अं दिन सदा कोनी रेंसो, एव दिन आ चमक-दमक जावणी है, लोगा री जामा घनै है, राण रा राज च-या गया, आ तो माग्गेडो चीज है, बित्ताक दिन रेंसो, पण फेर लोग न

मनै बोलण देसी, न मेरै टाबरा नै । आ कार्ड हुई, बूढ़ळी रो जमारो भूडी जम्पो, ओ राजनीति रो हाड एहडो गळ मे घल्यो है के घर री रीतिनीत नै भी भूळग्या, दुनिया रो थापो तो आडो आसी रे नी, पण इण आपै नै बिसरा दियो, पीढिया नै दाग लागग्यो, अब कोनै मूडो दिखास्या, आपणै कार्ड कोनी, सगळा रा ही पीर सासरा, भाई, कुटुम्ब बबीलो है, सगा, सरीका है, सरीकी क्या बालण देसी । मूडो लुकान वठैही कूट मे भला ही पड्या रइयो, जीवण रो ढग तो है कोनी ।'

पण पापा तो मा री मौत नै भी दर्शन री डोरी मे पिरोली, पापा तो मोटा आदमी हा, बा रो मूडो कुण पकडै, मा भी वारै साधै इत्ती दबरी ही के बा भी वारी 'हा' मे 'हा' तो कोनी मिलाती, पण वारी बात नै उथळणै हिम्मत कोनी ही ।

दादी तो चली गई, पण दादी री बात भी च्यार दिन चालन चली गई, इण घरती री आ ही आदत है, आ मिनख भखणी है तो मिनखा री बात भखणी भी है । आ इतिहास रा इतिहास गरागाप करगी, आ तो बात ही काई हो । दोना मोना पाछै ही म्हारे नानियो होग्यो, नया रगचाव सरू होग्या सारली बात खतम होगी ।

पण आ दिन पापा घणा रीसाणा होवण लागग्या । हरेक पर झ्याई लेवण लागग्या । आयै गए साधै भी वारी बरताव आछो कोनी रयो । वै ज्यू-र्यू हरेक रै गळै पडण लागग्या ।

पैली पापा म्हासगळा रै बीचै बैठना, हसता, बोलता, मस्त हो ज्यावता, पण अबार तो वै न्यारा ही आपरै कमरै मे बैठ्या रैवता, एकला बैठ्या रैवता, रोटी भी बडै भी मगा लेवना, मूडो बाळूटण लागग्यो, बारा हसो-डपणो पतो नी बठै चलयो गयो । घाम्यू बोलणै री हिम्मत कोनी होवती । घाम्यू अत्रार डर नागण लागग्यो ।

म्हू मा नै पूछ्यो—मा, पापा रै काई होग्यो ?

—हो काई गया, आजबल मुख्य मंत्री अर तेरै पापा मे छटपट बदरी है । एम० एल० ए० जका तेरै पापा रा हा, वै आनै एक-एक कर छोडण सागरपा है ।

म्हार्न भी फिकर होयी, म्हू आ दिना हेमराज नै कोनी देख्यो जको

इतने भलो आदमी हो जकै रै गोठ्ठी लागी तो पापा चुन दियो हो। कोडाराम
रुठीचद, भागीरथ, मनीराम, फूलचद बा माय स्यू एक ही कोनी दीछै।

मू फेर एक दिन मा नै पूछयो—'मा पापा रो सुभाव खराब होग्यो,
जद पापा नै लोग छोडग्या।

—नी बेटा, मा बतायो, मुख्य मंत्री शर्मा एम० एल० ए० रै बान मे
एक मतर पडै है। टेम है, निबळ ज्यासी, बक्त चूकग्या तो पछताओला,
मेरे साथे आओ, सोनै अर चादी साथे खेलो, भूख साथे रैवणो है तो
बीरमानन्द बनै जाओ। वानै रिस्वत, तस्करी सगळी छूट दे दी, छूब खाओ
छूब सगाओ। त्याग-प्याग मे की बोनी पडयो। जका अठै लटूरिया करता,
आ मे एक ही कोनी।

एक दिन पापा चौक मे बैठया हा, सामे की लोग बैठया हा। पापा
उदास हा पण हा शान्त। सामे रा लोग भी बात, शान्ति म्यू मुणन लागरया
हा। पापा बयो—दुनिया मे दो ही कोम है— गरीब अर अमीर। अमीरा
बनै धन है, धन स्यू वा सगळा मिनछा रै मानस नै गुलाम बना राख्या है।
अमीर आपरै ढग स्यू लोगा नै सोचण समझण री अक्ल देखै है क्यू रे बारै
हाथ मे प्रेस है। वा सोचण समझण आळा मिनछा नै भी आपरा गुलाम
बना राख्या है। गरीब बनै धन तो है ही कोनी। वारी अकल भी अमीर
रै हाथ मे है। जे कोई गरीब रो नेता बनै री सोचै वो गिब्या दिना मे
मात खावण रो जुगाड बना लेवै है। अमीर कम है, गरीब धना है, पण
बहुमत अमीरा कनै है। अमीर राज कोनी करै, पण राज करावै है। मू
मुख्य मंत्री शर्मा नै आपणो आदमी समझ्यो, बीरो सोचण रो तरीको गरीब
हित मे हो पण वो भी अमीरा रै घडै मे चल्थो गयो, वण आपणै आदमिया
नै भी धन रो दुकडो दिखान आपरै हाथ मे ले लिया, अवार शर्मा मोटे
अफसरा नै कैय दियो के बी बीरमानन्द रो काम न करै, अरै म्हारै कनै तो
कुरसी है, राज कोनी, पतो नी ना बुरसी भी छाडणी पड ज्यावै।

पापा एक लाबी सास ली, सामे बैठया लोग मौन हुया बैठया रहया।

पापा बदे दफतर जावै, बदे कोनी जावै, दोरै पर जावणो भी कम कर
दियो, जको चौगान मिनछा स्यू भरयो रैवतो, बठै अवार छीड पडगो।

पापा स्यू लोग मिलण आवता, पण वै और भात रा हा, कई मोटे पणड

रा, कई पागडी आळा, पण बै पापा री पार्टी रा कोनी हा ।

पापा तो बात कोनी बतावता, पण अखवार पापा रै मन री बात कैय देंवता । अखवार बोलता—मुख्य मंत्री अर बीरमानन्द मे 'टब'राब, बीरमानन्द मे विरोधिया स्पू सम्पर्क ।

पापा अवार काई करैला, पापा राज छोड देसी, कुरसी छोड देसी, फेर काई होसी ? राज रा तो रग न्यारा ही होवै है, अ रग एक झटकै रै साथै चला ज्यासी ।

आ दिना देस रो माहौल ही बहकरचो हो, चीखा-चोखा पार्टी रा नेता पद छोडण लागरघा हा । बै देस मे बापरेडै भ्रष्टाचार स्पू बेहद परेसान हा ।

एक दिन पापा रै मूडै स्पू निकली—मूह ई शर्मा नै ली रा चीणा चवार छोडस्पू घर तो घोसियो री ही बळसी, पण सुख ऊदरा ही कोनी पावैला ।

जद एक माथी कयो—'धे कदेइ पारटी मत छोड दीज्यो, धारा बैर शर्मा स्पू है, पार्टी स्पू कोनी ।'

पापा कयो—मिनखा स्पू पार्टी बणै, जे मिनख माडा होवण लागज्या, तो पार्टी वीचारी काई करै, जी घर मे बास आवण लागज्या, अर बास नीकळै कोनी, तो बो घर छोडणो ही आछो ।'

बो साथी सोच समझ बोल्यो—'बदम उठायो तो आछी तरिया सोच समझ लीज्यो, राजनीति तो एक खेल है, दाव मे चूकग्या तो हार मे आ जीस्यो ।'

पण पापा अवार घासा रीसार्ण हा, बनै की कोनी दीखतो, शर्मा ही दीखतो, बै शर्मा नै ढावणै री जोड-तोड मे लागग्या, चाये बनै की करणो पडै, पापा रो बाळजो जगा छोडग्यो हो, बै जाड भीचता ही रैवता । पापा रो दाव आज ताई घाली कोनी गयो, म्हे अवार देखण लागरघा हा ।

चुनाव री चिरचा चालण लागणी, आम जनता घासा परेसान ही, लोग रा काम होवता कोनी, होवता तो पीसा लगान होवता, जगा-जगा जूता फजीती, कठई मिनखां नै चैन नहीं । मटगाई आपरा पाखडा पूरा पसार राख्या हा, अराजकता बदरी ही, विरोधी लोग जनता पर हाथी होवण लागरघा हा, लोग कैवण लागग्या—'इण मुहाग स्पू तो रडापो ही आछो । राज तो पैली आळो हो, हा ही, अवार तो पीसा देवो,

पार ऊतरी।'

पापा कैवण लागव्या हा—'ओ शर्मा मह भे बैठनो मडका बरै है, जद् जनना रै सामो आवैलो, जद् पतो लागैनो ।

पापा अवार दिल्ली रो दोग घणा मरू कर दिया, काई करता, बीस्यू मिलता, पतो कोनी लागता दो चार रैयन पौर आवता, एव दिन चाण चकै रेदियै स्यू पवर आई—केन्द्र रै एव मत्री च्यानण सिंह मत्री पद स्य अस्तीफो दे दियो, वण पार्टी स्यू अस्तीफो दे दियो दूजी पार्टी रो गठन कर लियो, बीरै साथै हजारू कार्य-कर्त्ताया, नेताया पार्टी स्यू अस्तीफो दे दियो, अखबारा मे ईरो भारी म्वागत होयो इसो लागै हो जाणै देग अवार बदलाव चावै हो, चीज चाहे आछो हा या माडी, ठोड पडी भारी लागै, बरळनो तो चाहीजै ही, मत्ताधारिया रै बी 'अह' भी घर करगयो, म्हानै घडमी जकी वाड मे बडगी, हर मिनख न रै ओ सोच बडग्यो—अनै तो बडलो ही ।

जकै दिन पापा रो मूडो चँळकै हो मिनखा री भीड भी घणी बढी, पण अवार जका मतलबिया आवता, वै आवण ही बढ होग्या या भीड री चाय अवार कोनी वणती, भीड आळो ढायो भी अवार माठो पडग्यो ।

इनै शर्मा एक क्षटरो और दियो—चुनाव सारू जकी समिति वणणी ही, बीरै माय पापा रा आदमी कोनी लिया, पापा रो नाम राखणो जरूरी हो । पापा नै पनो लागग्यो वे अत्रै आ तिता मे तेल कोनी ।

19

घोडा दिना पाछै एक दिन म्हे चाय पीयन उठ्या तो अखवार आळो अखवार देग्यो, म्हु अखवार उठायो तो पडयो, म्हानै भोत अचभो ह्यो । अखवार मे पैने पेज पर मोटै आखरा मे पैनी पवर छपेडी ही—विरमानद रो पार्टी स्यू अस्तीफो, मत्री पद स्यू अस्तीफो, वारै साथै हजारू कार्य-कर्त्ताया रै

अस्तीफे की बात, साथ ही तीन मंत्रियां तो भी अस्तीफा जके मे रेखा की नाम
वास हो। पापा चार दिन स्यू दिल्ली मे हा।

मू मम्मी नै हेलो मारघो—अर खबर पढन सुणायी, मम्मी रा होठ
सूकग्या, आर्या मे पाणी आग्यो, आर्या नै पूछती बोली—आ तो दीखं ही,
बेटा। थारा पापा बोळी वाता मे जिद्दी है, चढती हाडी रै ठोकर मारै है,
अबै पतोनी काई होसी, अँ मानै कोनी कीरी। मू तो कयो—तनै काई लेणो
देणो, रोटी खाय अर मौज कर। काई कष्ट हो, मौज होरी ही, शर्मा कोई
लाट साँव हे, दोनू बणाय रास्रता, मौज करता, पतो री, अबै काई होसी।
मा सीधी भगवान् कनै गई, आचल पसारन रोवण लागगी। स्यान् वा दुआ
मारै ही पण वगत बदळे तो वो भगवान् रै भो मारै कोनी रवै।

वगत बडै बेग स्यू बदळयो, पापा नई पार्टी बणाई, पापा रै साथै
विरोधी लोग भी आ जुड्या। पैली रा लोग अबै कोनी रह्या, नया नया
लोग आवण लागग्या, भीड ओजू सरू होगी, पण अवार भीड और तरिया
री ही।

चुनाव सरू, पापा रा तूफानी दौरा सरू। पापा जनता मे भोत लोक-
प्रिय हा, ईरो अदाजो मू एक भीड मे देख्यो' लाखू आदमी, भीड नावडै
कोनी। शर्मा आपरो ताकत अजमावै, पापा आपणी। सघर्यं भोत जवरो।
चुनाव काई हो, एक जुध हो, कुरसी खातर जुध, राज सारू जुध।

एक दिन जुध तो बन्द, बोटा री गिणती सरू, पापा अर पापा रै
माथिया री पार्टी बहुमत मे, सत्ता रा पार्टी अल्पमत मे। जके दिन पापा
अर पापा रा मोटा-मोटा साथी, म्हारै अठै मित्या अर लडन बारै निबल्या,
अबै मुख्य मंत्री कुण वर्ण आ लडाई सरू अर सरू म ही लडाई करन उठ्या,
इत्त मे एक समाचार मित्यो के आरी पार्टी रा चार आदमी शर्मा तोड
लिया, वानै एक एक लाख रिपिया दिया। पापा आळी पार्टी शर्मा री पार्टी
रा पाच आदमी तोड लिया। मू मुणी के अवार राजनीति भी बडी अजीब
बेली गई। विधायक अर नेता भी आपरी पार्टी सारू बफादार कोनी हा।
हर उम्मीदवार आप-आप री चाल पकडी। पापा घणवरा सत्ता आळी
पार्टी रै उम्मीदवारा नै भी मदद करै हा, आ वनै गहरी चाला ही। पण
आरी चाल पार पडी कोनी।

बात अया हुई के राजपाल शर्मा नै राज बणार्ण सारू बुला लियो, तरक हो के वँ सगवाळ मोटी पार्टी रा नेता हा। फेर तो जनता में घणो रोप ऊण्यो, चुनाव मे बहुकायेडा मिनख हिंसा पर उतरग्या, जगा-जगा प्रदर्शन अर तोड पाड, आमूगंस, लाठीचार्ज अर आखर सेना बुलाई गई अर उमडती भीडा पर गोळ्या वाली जकै स्पू घणा आदमी मर्या अर घणकरा घायल होग्या, दूजै दिन ही राज मे राष्ट्रपति शासन बणग्यो।

जकै दिन ही स्वामीजी आग्या। आपरी झोळी झडा नाकै मलन वैठग्या, पापा भी आग्या। स्वामीजी कर्न बै ही दाता—अरै बिरमानद, घ म्हे एहडो राज सारू तो जेळा कोनी भोगी ही। लोग लडै ज्यू कुत्ता लडै इर्न ही कहवै है आपणो राज।

पापा तो धैली स्पू ही निरास हा, बोल्पा—म्हे लाग्ता तो गिर्ण दिना मे ही पोत दे दियो।

—बात तो पोन आळी है, चुनाव तो होमा ही करै है, चुनाव में जकी बाता सुणी, है भी माडी, फेर दळबदळ री बात और माडो, वीरै वाद राजपाल रा बात वीस्पू भी माडी, फेर जनता रो नाटक सगळाऊ माडो अर अवार गोळी बारी घाप'र माडी। दोष कीनै देवा, राजनीति जनहित म कोनी, आप हित होग्यो। म्हारै माथें म तो आ जची कोनी।

—जची तो कीरै हो कोनी, स्वामीजी, पण जनतत्र रा तो अँ ही नाटक होली, कीरै बन रा कोनी, हर व्यवस्था मे अपनी अपनी धामी है, अँ खाम्या दूर कोनी हा मकँ। पापा स्वामीजी नै बतायो।

स्वामीजी फेर बात मोडता थका वाल्या—पण अबै आ बता के आनँ बर्मा होमी, राज कीरो रँसो।

—राज शर्मा रो, पापा कयो।

—पण बहुमत तो धारै कर्न, फेर शमा रो राज कया। स्वामीजी पूछघा। पापा बतायो—अबै राष्ट्रपति शासन स्पू शर्मा नै पुरो मोकों मिल ज्यासी, बाँ म्हारा आदर्मा भजै स्पू तोड नेसी।

—ओ बाम ये लोग भी कर सको हो।

—बा मनै केन्द्र री तावत है, अबै जठै राज केन्द्र रो है फेर म्हे लोग

एकमत भी कोनी। म्हे लोग म्हागे मुख्य-मन्त्री भी कोनी बण सक्या। न बणा सका।

20

बात पापा री साची हूई, एक भीने पाछे राजपाल विधान-सभा रो अधि वेशन बुलायो, शर्मा कने इक्कीस आदमी बदग्या। पापा रा घणकरा आदमी शर्मा साथे चल्या गया। कीने ही मनीस्टरी रो लालच, कीने ही और पद रो लालच अर कीने ही पीसा रो। कया नै पीसा अर पद दोना रो लालच रेखा, खडगसिंह, बोडाराम, हुकमचन्द, धर्मसिंह जका पापा रा ऐन नेडा हा, वै भी शर्मा साथे जा मिरया। अबे तो पापा बेहद उदास रेवता, वारे वने कोई काम कोनी ही। तार, सतरी, परा तो पैली ही चल्या गया हा। न कोई आवता, न कोई जावतो। काग बोलै, कृत्ता घूसै।

पापा वने कोई काम कोनी, कदे वै वारे छप्पर मे बँठ ज्यावता, कदे ऊपर आपरे कमरे मे चल्या ज्यावता, कदे नीचे म्हारै वने आया दो चार बात कर लेवता। मूँडे पर जकी चँलकी हो वा अब अबे उतरण लागग्यो। वा एक तास री जोडी भगवा ली ही, वा वै आपही खेल लेवता। कदे वै मने बिठा लेवता, म्हु वाने साथ देवती। म्हु कदेई राजनीति री बात बास्यू कोनी करती। म्हु जाणती, पापा नै इण बात स्यू ही वारे घाव नै उनेडणो है।

मा म्हास्यू बात जरूर करती। मा वने अबे काम कोनी हो। मा कैवती—कित्तो करती, कदेई थकेलो कोनी आयो, अबे पतो की काई बात है, थोडो सो काम करता हो शरीर थकेलो मान ज्या है, जाणे गोडा टूटग्या।

मा ठीक कैवती। मा पर बो होसलो कोनी रयो। मा अबे काळी पडण लागग्यो, शरीर कमजोर पडण लागग्यो।

मा रै कदे कदे आसू आ ज्यावता। कैवती—'मालकू वं तो आछा दिन

दिखावैनी, कं छोसै की। बात सच्चो ही, पतो नी, म्हा लोग काई पाप करचो के परमान्मा म्हारा आछा दिन खोस लिया। कित्ती भीड रैवती कित्ता लोग मीठा बोलता, गाडघा, जीपा री बतारा लागी रैवती। ब लोग कठै गमा, क्यू कोनी आवै।

दिन मे एक-दो चोघा आदमी जरूर आवता, म्हानै भोत खुसी होवती मा बडै चाब स्पू थारी चाय बणावती, मा रो बडो जीसोरो होवता। जद् आवता, जद् मा कैवनी — भाप घणा दिना स्पू आया, आया करो, आरो भ जी लाग्या।

वै कैवना— काई करां, टेम ही कोनी मिलै, टेम मिलै तो जरूर मिल हा म्हारै आस्पू मोटो कुण है।

मा मन म करती — 'वैती म्हानै टेम कोनी हो, अवार धार्न टेम कोनी वगत-वगत री बात है।'

एक दिन चौगान मे बँठघा हा एकता ही, मा में अर पापा। म्हू पापा नै सक्ती सी कयो—पापा, आपा पार्टी न छोडता तो टीक रैवता।

पापा हमन बोत्या—'स्वराज, सवाल पार्टी रो कोनी, सवाल सिद्धात रो है। म्हू तो जब दिन ही हार चुकयो हो जकै दिन बेन्द्र म आपणा आदमी कमजोर पडग्या। तू दण बात नै कोनी समझै। ऊपर भी पूजी रो लडाई है, नीरुं भी पूजी रो। दुनिया मे भी पूजी रो। देस आजाद हुयो, बा विदेशी पूजी अर देसी पूजी रो लडाई है। अब देस म पूजी रो लडाई। म्हे लोग तो बा सोगा री बठपुतळी हा, बारा नचाया नाचा हा। वै लोग जिवा देस नै नचावै नाचणो पडै।'

म्हारी बात नै पापा इसी उडाई के म्हारै सामे कोई सवाल ही बाकी कोनी रयो, दण पूजी रो लडाई नै तो पापा समझै हा, म्हू तो कोनी समझी न समझणै री चप्टा ही करी।

म्हू पापा नै जिमी म्हारी अबल ही बीगी फेर बात करी, पण मा कैव बँटी, 'तरा पापा तो जिद्दी है, ई शर्मा साथे न विगाडता तो बात इत्ती कोनी बिगडती।'

पापा फेर समझावण लाग्या—'तू भी बात नै कोनी समझै, म्हू शर्मा स्पू म्हारै सिद्धाना रै मुजहब काम करावतो, ऊपर रा लोग आपरै सिद्धात।

मुजहब काम करावता, जे शर्मा म्हारी पार्टी साथै रैवतो तो बीनै जगा कोनी ही, म्हारै साथै वो भी रोवतो फिरतो, चलो, आपणो पुराणो साथी तो है ही राज मे, विरोध मे है तो कोई बात कोनी ।'

मनै एक बात और सूझी—पापा रेखा भी आपा नै छोडगी जकी आपणै इत्ती नेडै ही, हकमचद भी छोडग्यो जका धानै देवता री तरा मानता ।

पापा फेर हस्या अर कयो—तो तू वेटा, औजू कोनी समझी ।

पण मा बीच म ही बोली—बा राड तो हरामजादी निकळी ।

पापा बोल्या, तू गाळ वाडै, मेरी बात पूरी होवण देती, वेटा, बा आपा नै छोडचा कोनी, आपा ही बानै छुडाया है ।

—है, मनै पापा री बात पर अचभो हुयो ।

—'है' मत कह, वेटा, म्हु ही बानै राज मे बाडभा है, पार्टी छुडाघी है, नी तो आपणो कोई कोनी हो, धारै बैठचा माखी मारता रैवता । आपणो अडघो काम सरै, आपणै ऐन नेडै आदम्या रो अडघो काम सरै, नी तो राज आपणो पीच'र पाणी काड नाखतो । हा, अवार, आपा जनता री सेवा नी कर सका । अब त्याग री राजनीति कोनी रयी, स्वारथ री राजनीति है, आ परम्परा ठेठ वणी रैसी जद् ताई जनतत्र है, फेर थाणै वदा तो कह सका हा, जद् ताई ईं हाडमास रो वणैणो मिनख है ।

मा फेर बोली—'जे आ बात है तो वै आपणै घरे तो कोनी आवै ।' मा अबार रीसार्ण ही । मा फेर ऊफणी—म्हानै सगळी बाता याद है, बो है न हरगोविन्द जको दिल्ली मे मनीस्टर वण्यो बैठघो है, आपणै घरे रोज मरतो, म्हारै हाथ री रोटी खावतो, माताजी, माताजी करतो लैरै लैरै फिरतो, वो अठै घणी बार शहर मे आवै, एक दिन ही धरे कोनी मरै, माताजी मरगी के जीवती है, दुख-मुख री पूछण कोनी आवै, बीनै अबै उद्घाटन भाषण, घाटण स्पू ही खेल कोनी मिलै, बीनै धे ही राजनीति मे त्याया हा, बो फिरतो खुरडा घीमतो—वकील सा'व हा वै, टाबरा नै वगत सिर रोटी ही कोनी मिलनी, म्हानै टाव है ।'

—आ रेखा नै पापा ही मनीस्टर वणायो, बा मास्टरणी ही । म्हु कयो ।

—ओ हुकमचद काई हो, मा कयो, कठं ही नौकरी मिली कोनी, पापा रा जूठा वरतन चवपा करतो ।

—बो कुरडाराम, म्हु बोली, पटवारी हो ।

—पटवारी कठं हो, मा बोली, पटवारी रो वस्तो चकण आळो । कित्ता नाम गिणाऊ । कोडाराम, धमंचद, नाथूदास, रामजीलाल जका आपनै राजा स्यु कम कोनी समजे ।

पापा सगळी बाता सुणता रया, फेर हस्या बोल्या—क्यू जी दोरो करै, कुण कीनै ल्यावै, कुण हटावै है, समय रा फेर है, आपणो टंम इत्तो ही हो निवळग्यो । राजा लोग जका रै फूक म्यु घास बळ्या करतो, जका जन्म स्यु मयमती गद्दा पर लोटथा करता, आपा तो हा काई, याद कोनी, वो कच्चो-कोटो, मा आळी कीकर, काटा आळी वाड, एक सीग आळी गाबडती, दिन उगता ही रात आळी रावडी, आथणगै मागेडी छाछ री बड्डी ।

पापा मा रो भाजनो सो ले लियो । मा तो चुप होगी, पण पापा फेर वात्या —ओ राज तो जनता रो है, सगळा नै ही मोको मितरणो चाहिजे । आपा कोई ठको थोडो ही ले राध्यो हो, जका राणी रै पेट स्यु पंदा होया करता, वै ही कांनो रया, आपणी तो भीवात काई ही ।

मा एक लावी सास ली, बा आ दिना घणी फीकी रैवती, पापा बीने को धीरज बधायो । पापा मे आ खूबी ही कं वै जीसो आदमी देखता, बीसी ही वात कर लेंवता । बारो कदे-कदे सगळियो आवतो तो वै हसी ठठ्ठा पर उतर ज्यावता तो इसा लागता जाणै वै ऐन साधारण मिनछ है, कण जद् कोई विद्वान आवतो तो वै दार्शनिक बण ज्यावता । राजनीति आळं स्यु राज री वात करता तो घर आळा स्यु सुख-दुख री ।

पापा फेर वात नै मोड दे दिषो, बोल्या —बोल, तेरं लाडल रो काई हाल है ।

—बो तो किरकेट खेलण गयो है ।

—ओ किरकेट ही खेलै है, की पढ़ै भी है ।

—बिना पढे बी० ए० क्या करतो, मा कयो ।

—म्हूं तो बीने पढना कम देखू हू ।

—पढ़ें तो है, पापा, म्हु कयो, दिनगै चार बजे उठें, आपी चाय बणावै,

फेर पड़े ।

—स्वर्गज, तेरो मवान कित्ताक दिना में तयार हो ज्यासी ।

—धे काल देखन भावान, पापा, अब तो देर कोनी, घणै ऊ घणा दो हपता ।

इत्तै में एक कार आई, कार में दो आदमी हा, दोनू याव रा आदमी ।

वै ऊनरचा अर पापा स्यू नमस्ते करी । वै दोनू ही पार्टी रा आदमी हा ।

मूहे लोग उठ्या । मां बेगी ही चाय बणान चली गई ।

मा री बाण तो वा सानी ही रयी । वा लोगा कई देर ताई बात करी, फेर चालण लाग्या जद् मा वाही बात कयी—आया करो, सभाळ्या करधो ।

वै बोल्या—काई बतावा, माताजी, सपनो साचो कोनी होयो, हाय में आवेडी लाव नीसरगी, नी तो बताता, राज काई होवै, ऐहडो राज ल्यावता के लोग याद राखना, अबे तो है काई, वै ही नाळिया, वा ही मडाघ । जनता रा भाग भाडा है, जनता तो घणो ही साथ दियो, पण पार कोनी पर्दा । मट्टि रो डोकै डाग न फाडै, पण वानै भी मूहे चैन री सास कोनी लेवणदथा । अबे एक आन्दोलन छेडाला, वारी काई ओकात है, धरतो हाल जिसी, वस आरो साथ चाहिजे ।

—बस, एहडी बात करो, म्हारो जी सोरो होवै, भरज्याणा जनता रें खून स्यू सीचन सिंहासन पर बँठ्या है ।

पापा फेर हस्या—हा, भाई, इसी बात सुणाया करो, ईरो जी टिकै आ तो दिन-दिन सूक्या बगै है, सूखन खेलरो होगी ।

वा दिना ही चैनसिंहजी आग्या । चैनसिंह काळै डैरे बरगा होरया हा । कं तो वारी काधो मच्यो रँवतो, पण अबे नाड निवळरी ही ।

माताजी आवता ही पूछयो—कवर साहब, ओ काई ?

—माताजी, बस भाई, जी रो राज काई गयो, म्हारो डोळ विगडम्यो, फेर चडणी ताप, ताप स्यू वणम्यो अजार, अबे वी ठीक होया तो अवार उठन आयो ह ।

—अठै तो कोनी हा थें । मा पूछयो ।

—गाव हो एक मीनै स्यू, अठै काई करतो । पालनू

खरचो लागतो, सोच्यो, मिल आऊ, साथसगळिघा ऊ, भाई सा'ब ऊ, माता जी ऊ ।

—भाछो काम करचो, म्हु तो सोचती, अवं कुण आवें, चैनसिंह ही छोडग्या, सेठ रो तो पतो ही कोनी ।

—सेठ तो वारें साथे लागरचो है, चैनसिंह बताओ, वाणियो है, स्याणो हुवं है वाणियो, आपणें जिसो बावळो थोडो ही हुवं, चानता ही तैश मे क्षायन चडी हाडी रें ठोवर मार देवा ।

—ठीक वही, चैनसिंहजी, देखो वारें भाई सा'ब, आही तो करी, देखल्यो सगळा ही मौज रें भेळें जा मित्या, म्हे ही बावला निवळया ।

—भाई सा व तो एम० एल० ए० ही कोनी रह्या । लोगा नें वणाया ।

—आ कोई अक्कल री बात ही, चैनसिंह बोल्या, म्हु कयो भी, थें पार्टी मत छोडो, चलो, शर्मा स्यू लडाई है तो पार्टी रें माय बँठ लडता रेंस्या, फेर लडाई क्यारी ही, आखर आपा अगलें नें चीफ मिनिस्टर वणायो है, की तो आपरी चलावें ही, की आरी भी चालती रेंवती । गरीब कानी कोनी देखें ओ तो, ओ ल्यो ओळभो । अवं साची बताओ, माताजी वित्ताक गरीब वारें कनै आवें अवं । छोडग्या ।

मरग्याणा, फोरो ही कोनी खावण देवता, म्हु वा खातर रोटी वाणी भूलेडी ही । एक देवचो चाय रो चढावती, मेरें खातर ही कोनी बचती, एक हाडो भरन रावडी रादती, म्हु तो बिना रावडी रेंवती, अवं पतो नी, वें कठें मरग्या ।

आज राज आ ज्यावं, माताजी, भूड सा सैं ओजू मेळ हो ज्यासी । इत्ता मतलबिया है लोंग, माताजी, सिर भी धारो मोगरी भी धारो । म्हु तो देख राह्यार हा, भाई सा'ब दया रा भरघा पड्या है म्हु कँवतो, सोचन चातो, था दुनिया बडी दुरगी है । अवं पानें दीखें है कोई गाडी री लीक । की तो, भाई सा'ब नें आघी रात नें उठा लेंवता । कँवता, म्हानें प्लेन पकडनी है, वात कराओ । मेरी भी अक्कल काड लेंवता ।

—म्हारी तो निवळेडी ही ।

—थे तो थे ही हो, माताजी, धाये की कवो, धारी अर भाई सा'ब री होड कीनी होवं । पण दुनिया कानी देखां तो भोत जीदोरो हुवं । म्हानें याद

है, माताजी, मूह लोग रा बढा काम कराया, भाई सा'व नै बँवणै स्यू । पर स्यू घरचो लगायो । गरीब है विचारा, पण अब जद् घोट रो टेम आयो वँ लोग दूर छड्या मिल्या । मूह बयो—रँ धे काम सारू म्हारी छोपडी छापी, घोट आळै बेळै , नारै सरबो । काई बवं—माताजी वँ, पारटी रो सवाल है सा इया है अर मतसब है, माताजी, म्हारी तो हजार बार पोतायेडी बात है, आरा कित्ता ही गुण बरदघो । सगळा कूर्भ मे पढे है । खँर, टेम जानिये ।

फेर माताजी सगळा नै एकर-एकर याद बरघा जका माताजी रँ आर्म-सामे सूटरिया करता, अबे बदेही दुख-मुख री ही पूछण बोनी आवै ।

चँनगिह आखर आ ही बयी—अँ दिन नीं आवता तो माताजी, थाने भिनस्य रो पीछाण बया होवती । ओ भी आवणो जरूरी हो, दुनिया रो पतो तो लाग्यो । खँर, की बोनी बीगडघो, कोई बात बोनी, घरचँ ऊतों बचो हो ।

मूह फेर चाय बगान ल्यापी, म्हे तीनू भेळै ही चाय पी ।

इत्तै म विजय आयो, एक बडो परचो दिछायो जकँ मे एक आन्दोलन री चेतावनी ही, पापा रो बीरँ माय मोटै आखरां मे नाम हो ।

21

आन्दोलन तो सरू होणो हो, होयो । झूठी-साची किसानां री मागा त्यार करीजी, परचा छप्पा, गाव आळा नै प्रदर्शन सारू त्यार की करीज्या । विधान-सभा सरू होवता ही गांवा रा किसान कई हजार सख्या मे 'जिदा वाद मुर्दावाद' रा नारा लगाया, तकडो जलूस निकळ्यो, विधान सभा रँ सामे ऊनजलूल नाटक करीज्या, जकँ रो नतीजो जको निकळ्या करै है बो ही निकळ्यो, लाठीघाजं, आसूगैस, बड्या रा सिर फूटभा, बड्या रा हाथ, पापा रो भाषण ह्यो, सार्थ और नेतावा रो भी । पापा रँ भी हळकी-ती

घोट आई, पापा दिन छिपे घरे आया ।

पापा आया, पण मा बाने लडी—ओ काई घघो हे, चैन स्पू बैठ जाओ । शर्मा राज आज छोडे न बाल । अयां बाड मे मृत्या बैर कोनी नोसरै । आज तो आ थोडी-मी लागी हे, सिर फूटज्या, आदमी मरज्या तो म्हारी कुण घणी । लोग दो दिन रोयन रैम ज्यासी । की खातर मरो खपो हो, चलती रो नाम गाडी हे, फेर तो फेर ही हे ।

मा जकी पैली इती भागती दौडती, जनता सारू भाजी फिरती, वदे शक्ती कोनी, पतो नी बाने काई 'अलरजी' हुई के बाने अ वाता मुहावे ही कोनी ।

पापा कयो—बस धापगी, बावली हे तू, जिदगी बार-बार कोनी भावे, ओ शरीर तो जनसेवा सारू सौपडो हे, जेल गया जनता सारू, राज करघो जनता सारू अर्ब विरोध करा जनता सारू । राज करण आळा स्पू राज तो कोनी झुठावा पण बाने चेतो तो करावा के जनता सूती कोनी । जे बं भाडो करैली तो आ ही जनता बाने तोड फेकसी । हार मानलो तो हार हे अर हारधा जनता री हार हे, ग्याध री हार हे । जे विरमानद हार मान लेसी तो और कोई नद खडघा हो जोसी । आ जोत तो जळती रैसी, वदे मदी तो कदे तकडी । तो फिर विरमानद आपरो माजनो क्यु देबे, ईने भी जीवती रैवणो हे इण शरीर रा कोई लाव जेवडा कोनी बर्ग, काम हे तो कर्म हे और काम सारू वापा नै पनेलो नी मानतो, देवी, दिमाग बढळ, ऐश करी तो त्याग करणो पडसी ।

मा जकी एकर अधकार मे चली गई ही, ओजू जोत मे भागी ।

पतो नी कठऊ स्वामीजी आम्मा । स्वामीजी आवता ही आपरा झोळा-झोडा मेलन बैठग्या—अरे भाई, आज तेरो मिलणो आराम स्पू होयो, राज मे हो जद् कया कोणा-कचूणा मे लुक्यो मिलतो, कठई सिपाही खडघा रैवता तो कठई चौकीदार । अर्ब तो आ सागी खाट अर सागी रगडग ।

—हा, स्वामीजी, पापा बोप्या, का तो कंद ही, कठे आ मक्ता नी, कठे जा सकना नी, भाई बेली स्पू भी नी मिल सकता । भीड भी ऐडी के पूछो मत । स्वामीजी, एक बात म्हु राज स्पू सीखी, राज स्पू जवा लोग जरूरतमद हे वारी जरूरत पूरी कोनी हुवे, जका लोग ठाडा हे चाहे के घन

स्यू ठाडा हो चाहे जन स्यू बे आपरो जरूरत पूरी करे, जद् ही तो धन आळा घणा धन आळा घण ज्यावे हे, गरीब गरीब । एक आदमी म्हारें कर्न आमो एक काम लेवन, सफा गलत काम । म्हू बीन सफा नटग्यो, घण जवाव दियो—आच्छी बात, मत करो, म्हू तो करवा लेस्य, म्हारें कर्न तावत हे, पण ये जद् आवो जद् ध्यान राखन आइज्यो, म्हू फूला री जगा जूता री माळा पैरास्यू । म्हू जाणै हो बे वो म्हानै पीसा भी देवतो अर बोट भी दिरावतो, जद् वो काम तो करावे ही, चाहे माडो हीवे या आछो ।

—तनै बार-बार कंत्रतो, स्वामीजी बोल्या, थारी इण व्यवस्था मे कठई खोट हे ।

—म्हारी आत्मा मानी कोनी, राज मे रैवणो तो आसान बात ही, पापा बात बताई ।

—ईगे इलाज, स्वामीजी पूछघो ।

—आदमी आछे राज सारु इकलम चेस्ता मे लागरघो हे । कदे-न-कदे इण चेस्ता रो फल तो मिलमी ही । बया हर व्यवस्था मे आप आपरा खोट हे, आप आप रा गुण । इसी लाद ओजू तक लादी ही कोनी जर्न मे कतई खोट नो हुवे ।

—स्यात् लादे भी नी, स्वामीजी जवाव दियो जका घणा समझदार हा । वा क्यो—म्हू रूस गयो, चीन गयो, जापान गयो, अमेरिका भी गयो पण सच्चो मुख कठई कोनी, कठई की राडो रोवणो कठई की ।

पण स्वामीजी अवार आया ही हा, बाता ही बाता म की टेम निकळग्यो, बे फेर नहाया, घोषा, चाय पी अर घर्ण जीसोरें स्यू बाता लागग्या । बारी बाता म आज निचीक घालण आळो कोई कोनी हो ।

म्हू जद् बारें कर्न गई तो स्वामीजी आपरें कनिज री बात बतावे हा—बिरमानद, म्हू तो कलिज खोलन पछतायो ।

—क्यू, पापा हम्या ।

—कलिज कोनी रया, बिरमानद, आ तो एक कास होगी ।

—कनिज अर कास ।

—हा, दीगरा रें पढणै तो हे कोनी, रोज हडताल, कदे प्रीसीपल रें खिलाफ, कदे की प्रोफेसर रें खिलाफ जद् गुहवा रें खिलाफ चेला हो सर्व हे,

बठै शिक्षा कठै, गुन नै तो गोविन्द स्यु ऊचो मान्यो है ।

—पुरानी मानता बढळरी है, स्वामीजी ।

—आ नू सफा गलत बात बयी ।

—बात बताऊ, स्वामीजी, आपरै अठै नहरा आगी, जमीनां मौकळी । घन आळा छोरा कॉलेज मे आवै । गरीब तो मसां स्कूल तक जा सकै है, फेर अमीरा रा छोरा स्कूला मे पूरै, वार्न पढणो-लिखणो है कोनी, कॉलेज मे करै कार्ड ? तुरळ मचावेला ।

—आ बात मानी, स्वामीजी बयो, बस बात आ है । जाड है बठै चीणो कोनी, चीणो है बठै जाड कोनी । मूू कई वार होस्टल कानी निबळ ज्याऊ, छोरा होस्टल रै कमरा मे जूआ सेलै, दारू पीवै । स्कूल आळा छोरा तो डडै ऊ मान ज्यावै, अै क्यां स्यु मानै, ओ तो राडी रोखणो होग्यां । न अै राज ऊ डरै न राम ऊ । करा ती कार्ड करा ।

—मूू आ ही कार्ड आपनै, अै लोग अठै ऐश करण नै आवै । आ कनै मौकळी जमीन है, घरे सीरो कमावै, आरा माईत आधणनै बैठन दारू रो बोलन छोरे, फेर अै भला कठैस्यु बणै ।

इंरो इलाज, स्वामीजी सोच मे पढरघा ।

—एक ही रास्तो स्वामीजी, देम मे घन बराबर बाटणो पढमो, गरीब अमीर रो घाई पाटणी पढसी, ओही इलाज है ।

—तो सरकार करै ब्यु कोनी ?

—सरकार तो अमीरा रै हाथ मे चली ही गई, स्वामीजी और राडी रोखणो कपोरो है । गरीब मे चेतना कोनी । जद् कोई बात उठै तो झूठा साधा आन्दोलन पढीज ज्या, सरकार नै दबाले । सरकार नै बोट अर मोट सेकू चाहिजै । गरीब रो बोट भी अमीर रै हाथ मे है । अमीर प्रेस अर प्रचार स्यु हर मोह दवेणो जार्ध है । गरीब अमीर रो गुलामी करो अर पेट भरो ।

स्वामीजी घना उदाग होग्या । अै तो सुरत इलाज चावै हा ।

स्वामीजी बोला—मूू तो दण मारू आमी हो के नोट बडिया प्रीसीरत बना जको बी मापाजाम नै कटोल मे कर लेवै । कोदं कण्डो आदमी जको डडै स्यु उडगै नै मुघार लेवै ।

—स्वामीजी, इडै रो टैम भी गयो, पापा बयो, आपां न स्याना रघा ।

न बावळा । बावळा डडें स्यू थमज्जावें, स्याणा अक्कल स्यू । अदविचला रे
न डडो काम देवें अर न अक्कल । फेर भी आप आया हो तो आपन आदमी
देस्या जको डडें धाळें न डडें स्यू अर अक्कल आळें न अक्कल स्यू साम लेवें ।

—हा, हा, बस, बस, म्हारो मतलब ओ ही हो ।

—निरास होयर बँठणो ही नी चाहिजे आदमी नै, पापा बोल्या । समय
सारू तो गाडी चलावणी ही पडती ।

—हा, स्वामीजी बोल्या, तू तो बात एहडी बरी के न तो नो मण तेल
होवें न राधा नाचें । म्हु तो ऐन निरास होग्यो । कद् धन रो बटवारो होवें
कद् बोलिज चालें ।

—नी, पापा कयो, आपा मौजूदा हालात नै भी बस मे करस्या, इसी
काई बात है जकी होवें, कोनी ।

स्वामी जी आया जद् निरास हा पण जावण लाग्या जद् आसावादी
होयर गया ।

22

पापा रें अबार काम कोनी रह्यो हो, कदे-कदे की मीटिंग मे चल्मा
जाया करता । जद् कदे म्हु पापा नै देखती, वें भोत ही गभीर मुद्रा मे रैवता,
काई सोचता, नाई पडता, काई मडता, पतो ही कोनी लागतो । मा भी
बँठी कैवती—तेरा पापा आजकल उदास भोत रवें, भोत कम हसैं, भोत
कम आपणै मे बँठें, हरदम पिकर ही फिकर । भाडा होवण लाग्या ।

म्हु मा नै धीरज बघावती—मा, पापा कर्न काम कोनी, करै काई ।
कोई आवें जद् घणी बात करै । देख, स्वामी जी आया दो दिन तो भोत
खुस रघा ।

—जद् तो म्हु कऊ आयें गयें न रे मे आया करो, आरो जो लाग ज्यावें,
मा बोली ।

—कोनै बेल है, मां, अब तो पापा की कोनी, एम० एल० ए० भी कोनी रया, लडपा ही कोनी । बिना काम जी लागै क्या, पारै म्हारै ऊ बात ही बार्द करै ।

मा नै भोत सांच रैवतो, मा जाणती बे घर में पापा ही एक दियो है जको रो उजास बारै तो है ही, पण घर में ही है । इण घर रै दियै नै पूरो तेल मिलणो चाहिजै, पूरो बाती रैवणी चाहिजै । घर री इजत, आवरू सगळी आ ही है । धीमै-धीमै घर रो रगहप फीको पडन लाग्यो । घर रो साथो चौडो गुबाड हो, धीमै दिनगै पैली झाडू निकळ ज्यावती, बां गौर बण्यो । दरघतां रा पत्ता झडेडा है तो झडेडा ही पडपा रैवता, गोबर पडघो पडघो मूख ज्यावतो, कुण उठावै । पैली तो पतो नी वित्ता आमै पामै रैवता, कुण बार्द करतो, पतो ही कोनी लागतो, अबार मा बार्द कर लेवै, राधा ही चली गई । एक दिन छप्पर री एक टूटी घराब हांगो, घराब होगी तो होगी, कुण ठीक करै, कुण ठीक करावै । डूजो दावन कोनै बढ करी । छप्पर रै आसै पासै री बेला सगळी बळगी । पापा विन्तन में रैवता अर मा चिन्ता में ।

एक दिन पापा छप्पर रै आगै माची पर आडा होरघा हा एक ला ही । वै मामै गुबाड कानी इवटक देखण लागरघा हा । म्हू आई तो बोल्या— 'बेटा स्वराज, बदे तो अठै बुहारी लगा दिया करो, बोजो लागै है, आयो गयो बार्द ममझेलो ।

म्हू फटाक स्यू बुहारी त्यापी अर काडण लागगी, पापा री निजर मेरे कानी ही । म्हू काम कर दियो तो पापा एक लावो सास ली, बी लावी राम मे सगळी बाता मार्गै ही आगी ही ।

मादमी वित्तो ही ऊचो विचारक हो, डूगो सत हों, पूचेडो महात्मा हो, ई दुनिया री ताती ठडी लाग्या बिना कोनी रवै ।

पापा रो मूरज अबार ढाळ मे हो तो म्हारलो की ऊपरनै आयो । आनन्द जी रजिस्टार होग्या अर म्हानै एक सरकारी जीप मिलगी । म्हारो मकान त्यार होग्यो । फेर म्हारो पापा नै की सारो होग्यो । पण पापा री उदासी मे की फरक कोनी आयो ।

एक दिन म्हू म्हारै घरे बंटी ही, मा आई—स्वराज, तेरै पापा रो पेट

दूख है, कबरसाहब बठे है ?

आनन्द जी भाजन पापा बने गया, सारे मू गइं, विजय पापा रँ पेट पर हाथ फेरें हो, पापा बुरी तरा करण लागरधा हा ।

आनन्द जी गाड़ी लेयन डाक्टर नै बुला ल्याया । डाक्टर एक इजैक्सन लगा दियो, की गोत्या दी, फेर एक गाड़ी आयन पापा नै अस्पताल लेगी । मिनटा मे घोषणा होगी के पापा रो आप्रेसन होसी । पापा रो बेस भोत गभीर बतायो ।

म्हे लोग ओपरेसन रुम रँ आर्न बँठघा हा । चीफ मिनिस्टर शर्मा बठे आग्यो हो, और मनीस्टर भी बठे हा, रेखा भी बठे ही, कई एम० एल० ए० इत्तं मे रामप्रसाद जी भी आग्या जका पापा रा ऐन विरोधी हा ।

मा रो काळजो कापण लागग्यो । बीरे आंसू तो आवें ही हा, धूजणी छूटगी । रामप्रसाद जी मा नै ई रूप मे देखी तो बै हाथ पकडन आपरै साथै घरे लेग्या । रामप्रसाद जी की अळगा होग्या तो मा बोली—बेटा, सगळा दुसमण भेळा होग्या, अब तेरै पापा री खैर कोनी ।

रामप्रसाद जी रँ साथै ही म्हारै खातर चाय आगी । मा चाय पीवण लागगी । रामप्रसाद जी मा नै बोल्या—विरमानन्द जी री जिन्दगी भोत कोमती है । अँ है तो म्हे हा, अँ नी तो म्हे भी नी । शर्मा आज आयन क्यू खडयो होग्यो । विरमानन्द जी रँ विरोध नै शर्मा ही डाट सकै है, विरमानन्द जी रो विरोध खतम तो शर्मा खतम । विरमानन्द है तो रामप्रसाद है । म्हानै विरमानन्द जी सारू ढाळ रँ रूप मे म्हानै अडघा राख्या है, विरमानन्द जी है तो म्हे मनीस्टर हा । विरमानन्द जी नै नेता रँ रूप मे अर मिनख रँ रूप मे जीवती राखणो भोत जरूरी है ।

इत्तं मे फोन आयो—आपरेसन सफल, विरमानन्द जी री जिन्दगी खतरें स्यू वारें । माता जी नै भेज द्यो ।

रामप्रसाद जी म्हानै कार स्यु अस्पताल पूचा दी । बारी कोठी ऐन नैड ही, फेर भी कार भेजी ।

म्हू मन मे बरी—बडी अजीब राजनीति है, अठै कुण आपरो कुण परायो, पतो ही कोनी लागें । पण आपरेसन करण आळा डाक्टर जी हरिसिंह पापा रा ऐन प्यारा हा, बै माता जी स्यू मिलन बोल्या—बेस

भोग धारनाक हो, अलगर, आरोग्य म्हारें हाथ में ही, अवार इनाक म्हारें हाथ में, चिन्ता मत करीगयो। राजनीति में दुसमन, दोस्य रो पती कोनी साथें। ईमें जको ऐन नई दीर्घ बाँ दुसमन होवें, जको दुसमन दीर्घ बाँ दोस्य होवें। समझादूय, जरे पूत्रे नम्बर रो ऐन नई होवें बाँ मोर्ष— आं मर्यादायें तो म्हु एक नम्बर रो नेता बन ज्माक, किसी गदी ? आ राजनीति, फेर बाँ हाँ...हाँ...हाँ...बग्नन गुल्ला हग्या, घाने आपरेमन गपन होवत रो पणी गूमो ही।

पापा टीक होग्या घर आग्या, पापा रो पट्टी भी गुलगी, शकट हरिश्चिह जी रोज सभालता, पण पापा ऐन मृतीजग्या, जाणे आगे म्हुओ गुन बाह लियो, मास नौच लियो, हाहपा छग सी। बर्डे गयो पापा रो बी सरीर जको पासता जद् घरती हासती।

एक दिन मुख्य मन्त्री शर्मा पापा नै मभाटन आया। शर्मा साथें कुरमी पर बँठपा, पापा पतण पर लंटा हा, मृ भी पूषणी। घाने 'नमस्ते' करी अर बारें पगां सागी।

—बडी होगी स्वराज तो, बाँ बोल्या।

—बडा तो ये होग्या, म्हुँ कयो, बदे आओ ही कोनी, सभाजो ही कोनी। आ कपारी राजनीति जकी आर्य नै भूल ज्मावें। सदाई तो धारी घर पापा रो ही, म्हे तो सगळा रें एकसा हा, ये ही तो म्हारो बग्यादान करयो हो।

म्हारी आग्या में पाणी आग्यो। जद् शर्मा रो बी काळजो पीगळ्यो, बाँ गळगळा होमन बोल्या—बेटा, राजनीति में ओ ही तो छोट है, ईमें राज है, ऐश है, पावर है, पण मितछपणें अठे नेई-तेई कोनी। म्हु तो तेरे पापा नै कऊ हूँ—आओ, साथें होयन काम करा।

—आ बात ये जाणो अर पापा जाणे, म्हाने बाई बेरो, म्हु कयो।

फेर पापा अर शर्मा कई देर बात करता रहा, पतो नीं बाई बाई, पण म्हाने ओ बेरो हो के पापा अब शर्मा रें साथें कोनी मिल सर्ब। बाँ आ ही कँवता रया हा—पूवन बाई चाटा ? पण अवार पापा रो घबेलो इत्ती बदग्यो है के बाँ राजनीति रो बात करे तो बावळा पदे।

और भी मोटा लोग आयता, बारें दुख मुख रो पूछता, पापा भी की-कीं

धीरण लाग्या ।

एक दिन चाणचर्क स्वामी जी री लाश म्हारें घरे आगी । 'हैं ओ काई ?' सगळा अचमो करघो । पतो लाग्यो रे स्वामी जी पापा स्यू मिलणें सारू आरया हा, रस्तें मे वानें एहडो की होयो होसी के वें सडक पर मरघा मित्या, सार्य जको आदमी हो, वो भी बी वक्त वारें सारू की लेवण गयो ही । वो आयो जद् लोग वार कर फिरघा हा । वण घरे फोन करघो पण फोन भी कुण उठायो कोनी । फेर वो ही एक् गाडी किराये करन घरे लाश ल्यायो । पापा स्वामी जी री लाश देखन एक ही वात कयो— कित्तो वडा सन्त हा स्वामी जी, अण जिन्दगी भर जनता री सेवा करी, भरती वक्त तक की स्यू पानी कोनी माग्यो । सन्त री जिन्दगी वस इसी ही हुवै है ।'

स्वामी जी लाश सस्था रा आदमी लेग्या, वा रो वठै ही गाजें बाजें स्यू दाह सस्कार होयो । पापा रो घणो जी करघो, पण डाक्टर वानें जावण कोनी दिया । पापा कयो— कित्तो निरभागी हू के म्हू वा री आखरी बिदाई मे भी मीर कोनी कर सकयो ।'

23

एक दिन मा अर में बँठी बँठी विचार करण लाग्या के कर्न कित्ता रिपिया होवणा चाहिजै । म्हू वारें वागजा मे समहाळन लागी तो बठैइ कोई बैक री काँपी कोनी मिली । फेर म्हे म्हारें अदाजै स्यू दोनू बैका मे घूम्या, स्यान् काँपी नी आवें अर खातो हुवें, पण कठैइ खातो कोनी मिल्यो । म्हू कयो— मा, पापा कई जगा लाखा रो घोटाळी करघो, वें लाख कठै गया ?

—मर्न तो बेरो ही कोनी, कठै आयो, कीर्न गयो, कदा गयो, हा, रिपिया आवता जरूर अर जावता, वें सगळा म्हारें हाथ स्यू निकळया, पण वच्च्यो कोनी कदेइ, ज्यू आयो ज्यू गयो, मा बतायो ।

फेर एक दिन एक आदमी आयो । वो चोखो आदमी लागै हो । वण

माता जी नै कयो—माता जी, पाई बत्ताऊ, आपरै नाम पच्चीस हजार रिविया है, ब्याज तो मू तगाऊ कोनी, पण एम घुनाव मे मू दिया हा, म्हारै अवार टोटो आरघो है, पार पई तो द्यो, बिरमानन्द जी नै कंवता तो शरम आवै ।

फेर एक दिन माता जी रो ही संदो आदमी आयो—माता जी पया दिन होग्या, ई थोडी म ईटघा, पथर, चूको आपरै अटे स्मू ही आयेलो है, आपनै तो ठाह ही है, अब डील पार कोनी पडे, म्हारै भी टाबरा नै रोटी चाहिजै ।

माता जी कद् ताई अं बाता सुणती एक् दिन थोडी रं सारै री जभीन बेच दी । मा पापा रं सामे कदे ही टोटै रो रोवणो कोनी रोवती । या जाणै ही के बाने कदे टोटै रो बात नो कंवणी, यं आयै ही भाडा होरघा है ।

पापा चालण हालण तो लाग्या, विजय भी अब स्याणो होग्यो, यं अवार आपरी जमीन मभाळती जकी बीरं नाम स्मू ही । गाडी घर री गुडण लापणी ।

एक् दिन चाणकके शर्मा मुख्य मयो रं पद स्मू हटग्या, रामप्रसाद जी भी सार्थ गया । रेखा भी कोनी रयो । सगळा सबक् पर आग्या ।

अब तो सगळा ही भेळा होयन आपरी मुग्ग दुख री कर लेवता ।

पापा कैवण लाग्या हा—बेटा, अब म्हारो जमानो गयो, म्हे जो कुछ देवणो चावा हा, दे दियो, म्हे चुक ग्या । अब तो नौजवाना नै देण नै सभाळतो चाहिजै । अब म्हे नेतागिरी री जिद्द करा तो म्हारो हटघरमी है, अस्सी-अस्सी साल रा नेता, काई है म्हारै मे, म्हे जे देस मे नेतागिरी करा तो देस नै नौजवाना रं आर्डे आवा हा, देस री नुकसान करा हा ।

24

म्हे लोगा आपरै सेत मे एक चोखो-सो मजान बणा लियो है। विजय बठे ही रैया करतो, खेती करतो, करावतो। पापा अर म्हु भी बठे चल्या गया।

दिन छिपगयो हो, खाणो खा तियो हो। बापे माच्या ढाळ'र बैठग्या। फाण रो मीनो हो। च्याहू कूटा हरियाळी बापरी ही। सोवणी सरसू पर पीळा फूल भोत ओपता हा, कणका रो वाला हूळकें वापरं मे क्षमं ही, चीणा आपरं लाळ फूला मे घणो जी सोरो करं हा। सारं नहर रो खालियो मदरो-मदरो चालतो मना मे मिठास भरं हो। पापा च्याहू कूटा देखन बोत्या—लोग ओळभो देवें, राज रो आलोचना करं, पण राज काई कोनी करघो। देख, च्याहूकानी टंवटर चालं है, खेती रो रग देखन, धरती सोनो निपजण लागरी है। आ बाही जगा है, म्हु अठे राज रो नौकरी मे हो जद रघो हो, पीवण नै पाणी कोनी भिलतो। इतं अरसं मे काई रग खिल्यो है। म्हारो पीढी बी करघो तो है ही, इण हू पैली हो काई, गाव रो आदमो पुलिम ऊ डरचा करतो। सिपाही सरडा चालता नै खल्ला भारता। कठेंड विनास रो काम ही कोनी हो।

पापा नै ओ रग देखन घणो खुसी होरी ही। म्हु इण खुसी नै तोडणं रो चेस्टा तो कोनी करणो चावें ही, पण एक बात मन मे आई, म्हु कें बैठी—
'पापा, आया लारला मीनं मे आपणं शहर मे फिरं हा।

—हा, पापा कयो।

—एक विदेश रो राष्ट्रपति आपणं अठे आयो हो, अर आपाने आपणी गाडी रो मारग बदळनो पडघो।

—हा ?

—फेर आपा एक गळी स्यू नीकळ्या।

—हा ?

—कित्तो बोजो हाल हो बी गळी रो।

—हा, ठीक है।

—च्याहूकानी बदलू ही, बदलू घर काई हा, नरक रा टुकडा हा।

—हा हा हा ।

—आ सारू आजादी आई ता आई बराबर है । सगळें शहरा री गळिया रो ओ हान है । आपा बम्बई गया हा, कलकत्ता गया हा, गरीबा सारू रवणें नै झूपडी ही कोनी, बँ फुटपाथ पर सोब । थे हो गावा री ही बाता करो, गावा मे रोटी तो लूकी-सूकी मिलै है, सोवण, बैठण, उठण नै, झूपड्या तो है ही । और नी तो पवन ता झुड भखै है, पण वा लोगा सारू की तो कोनी ।

—हा, हा तू कैवती जा ।

—पापा, ठीक है, रजवाडा, कोनी रया, जागोरा गई, जवा सपनें मे ही सोच भी सकें बाने राज मिलग्यो, महल मिलग्या, पण करोडू मिनखा नै तो की कोनी मिल्यो ।

—ठीक है, ठीक है ।

—और काई कू, सू तो इसी बात जानै ही, कैय दी ।

—बेटा, जनतन्त्र व्यवस्था माडी कोनी, पण ईने जमावणो जरूरी है, लोग पूरा भण जीसी, समझ पकड जीसी, स्याणा हो जीसी, अ लोग जकां फुटपाथा पर पड्या है आ मे चेतना आ ज्यासी तो साची मान ले ओ जको फरक लखावै है गरीब अभीर ओ भी मिटग्यासी । पण टेम लागै है, टेम ही सगळी बात करावै है ।

भासें पासै लोग बैठ्या बाता सुणै हा । वा लोगां ही रोही मे आ रुणक कर राखी ही । कोई नेत मे पाणी लगान आयो हो । एक ट्रक्टर रो ड्राइवर हो । एक पडोसी हो जकां नै अवार ही एक मुरब्बो जमीन मिली है । एक बी पडोसां रो सीरी हो ।

बै कई देर ताई बाता रो रस लियो, फेर चिलम पीवण सारू थोडा आगीनें सरकग्या, बै पापा रँ सामै चिलम पीवणें स्यू सकै हा ।

अघारो वापरग्यो । म्हारे खेत मे बिजली आगी ही । म्हारै ट्यूबवेल लगा राख्यो हो । नहर रँ पाणी री कमी इण ट्यूबवेल स्यू पूरो करधा करता ।

आरूबानी बिजली रा लोटिया चसग्या । पापा मकान री छत पर चल्पा गया, बाने थोडो घूमणें रो शोक हा ।

अवार सर्दी जावती ही, म्है लोग वाडें मे बडग्या । पापा भी आग्या ।

पडोस रै एक मोधार नै बाता घणी भाबै ही । विजय नै ओरो बडो कोड
विजय अर बो छोरो दूजै कोठे मे जायन बाता सरू कर दी । छोरे रै
आवण आवती ही—हुकारो द्यो सा ।

पापा बोल्या—ओ ऊठै आज्याबो, म्हु भी सुण स्यू ।

भोई तार्ई बाता चाली । पापा सोवण लागभ्या । बाने नोद आवण
लागगी । बै लोग चल्या गया, म्हु भी सोगी ।

25

दिनगै पापा कुच्छो करण लागरघा हा । पूरब स्यू सूरज निकळै हो
गोळ गोळ, लाल-लाल । बोरी किरणा आखी घरती री हरियाळी पर
पसररी ही । ओस री बूदा मोती ज्यू चिमके ही ।

भात ही सुहावणो मोसम हो । पापा बोत्या—कित्तो सोवणो सूरज
उठघो है, बटा, सोने रो सूरज ।

—हा, पापा, आपणी घरती रो सूरज, देस रो सूरज ।

—आजादी रो सूरज, प्रगति रो सूरज, विकास रो सूरज । आपणै देस
रा आवण आळा दिन भोत उजळा है ।

—हा हा हा ।

—आ सारू आजादी आई ना आई बराबर है । सगळें शहरा री गळिया रो थो हाल है । आपा बम्बई गया हा, कलकत्ता गया हा, मरीबा सारू रवण नै झूपटो ही कोनी, वें फुटपाथ पर सोवें । थे हो गावा री ही बाता करो, गावा में रोटी तो लूकी-मूकी मिलै है, सोवण, बैठण, उठण नै, झूपट्या तो है ही । और नी तो पवन तो घुड भवै है, पण वा लोगा सारू की तो कोनी ।

—हा, हा, तू कैवती जा ।

—पापा, ठीक है, रजवाटा, कोनी रया, जागीरा गई, जका सपन में ही सोच नी सके बाने राज मिलग्यो, महल मिलग्या, पण करोड़ मिनछा नै तो की कोनी मिल्यो ।

—ठीक है, ठीक है ।

—और कोई वू, मू तो इती बात जानै ही, बंय दी ।

—बेटा, जननन्य व्यवस्था माडी कोनी, पण ईने जमावणो जरुरी है, लोग पूरा भण जीसी, समझ पकड जीसी, स्याणा हो जीसी, अ लोग जका फुटपाथा पर पड्या है आ में चेतना आ जमासी तो साची मान ले ओ जको फरक लयावै है गरीब अमीर ओ भी मिटग्यासी । पण टेम लागै है, टेम ही सगळी बात करावै है ।

आमै पातै लोग बैठ्या बाता मुणै हा । वा लोगा ही रोही में आ रणक कर रायी हो । कोई में में पाणी सगान आयो हो । एक ट्रेक्टर रो ट्राइवर हो । एक पट्टोसी हो जके नै अचार ही एक मुर्खो जमीन मिली है । एक बी पट्टोसी रो सीरी हो ।

वै कई देर आई बाना रो रम लियो, फेर बिलम पीवण सारू भाडा अगीने मरकग्या, वें पापा रें मामै बिलम पीवणें स्यू सके हा ।

अघागे बापरग्यो । म्हारे मेत में बिजटो आगी हो । म्हारे ट्यूबवेल सगा राख्या हा । नहर रें पाणी री कमी इन ट्यूबवेल स्यू पूरो करपा करता ।

कगारुबानी बिजली ग सौटिया घमग्या । पापा मवान रो उन पर चम्का गया, बाने घाटा घुमने रो गोक हो ।

अबान मरी जायनी हो, म्हे लोग काटे में बढग्या । पापा भी आग्या ।

पड़ोस रै एक भोचार नै बाता घणी भाबै ही । विजय नै ओरो बडो कोड
विजय अर बो छोरो दूजै कोठै मे जायन बाता सरुवर दी । छोरै रै
आवण आवती ही—हुकारो द्यो-सा ।

पापा बोल्या—औ ऊठै आग्यावो, मूँ भी सुण स्यू ।

भोडै ताई बाता चाली । पापा सोवण लाग्या । बानै नौंद आवण
लाग्यो । वै लोग चल्या गया, मूँ भी सोगी ।

25

दिनने पापा कु खलो करण लागरघा हा । पूरब स्यू सूरज निकळै हो
गोळ गोळ, लाल-लाल । बीरी किरणा आखी घरती रो हरियाळी पर
पसररी ही । ओस रो बूदा मोती ज्यू चिमबै ही ।

भोत ही सुहावणो मौसम हो । पापा बोल्या—कितो सोवणो सूरज
उठघो है, वेटा, सोतै रो सूरज ।

—हा, पापा, आपणी घरती रो सूरज, देस रो सूरज ।

—आजादी रो सूरज, प्रगति रो सूरज, विकास रो सूरज । आपणै देस
रा आवण आळा दिन भोत उजळा है ।

